

ORD & SAG 8 (1988)

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet

Redaktion og layout: Viggo Sørensen
Tekstbehandling: Birte Tobiasen
Fotos: Torben Arboe Andersen

Offset-fremstillet i 1500 eksemplarer
af Trøjborg-kompleksets reproafdeling

2003 digitaliseret til netpublikation ved Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Forord	2
Beretning	3
Arne Espegaard: Lidt om navneskikke – især blandt vendelboer	7
Mojn – en sønderjysk hilsen	12
Suzanne Dohm Pedersen: Nye tider, nye skikke – om edb og dialektgeografi	13
Marie Bjerrum: Det alsiske <i>essel</i> og Alsisk Ordsamling	25
Inge Lise Pedersen: <i>Usnuttelig</i> og <i>usøs</i> – med en fynbo på opdagerfærd i det jyske	31
Georg Søndergaard: <i>Midde</i> , <i>Misse</i> og <i>Marie</i> – om højtidelige og uhøjtidelige personnavne	39
Meddelerkort pr. december 1988	44

Forord

Så står jul og nytår igen for døren, og traditionen tro udsender vi instituttets årsskrift *Ord & Sag*. Først og fremmest som en hilsen og varm tak til vore meddelere – men også for i videre kredse at vække interesse for instituttets virksomhed.

Ganske vist indeholder *Ord & Sag* 8 kun en enkelt artikel skrevet her på instituttet; forfatteren er instituttets mest erfarne studentemedhjælper Suzanne Dohm Pedersen, uddannet i dansk og edb. Men også i de øvrige artikler spiller instituttets og ordbogens samlinger en afgørende rolle som studiemateriale.

De fleste af gæsteforfatterne vil i øvrigt være vore læsere bekendt fra tidligere årgange. Det gælder Inge Lise Pedersen, lektor på Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns Universitet); og det gælder de to pensionerede, men fuldt aktive dialektforskere Arne Espegaard og Marie Bjerrum (med hovedinteresse i vendelbomål henholdsvis sønderjysk).

Ny blandt forfatterne er kun Georg Søndergaard, lektor i dansk ved Odense Universitet. Han er især kendt for sine personnavnestudier, bl.a. udmøntet i den populære “Bogen om personnavne” (Kbh. 1979).

Læserne vil næppe komme til at kede sig i selskab med de nævnte. Til gengæld er det helt sært for ordbogens tre redaktører at “være udenfor”, så vi glæder os allerede til – næste år – at præsentere noget af det, vi har på bedding.

Red.

Ove Rasmussen

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Arbejdet med udnyttelsen af vort nye edb-udstyr er i det forløbne år ført videre. Kortlægningsprogrammet, der som omtalt i Ord & Sag 7 skal gøre det muligt at foretage en automatisk kortlægning af materialet i spørgelistebevisvarelsene, er nu færdigudviklet og taget i brug. Hvad angår programmets indretning, samt det tidligere og det fremtidige arbejde med spørgelistebevisvarelsene henvises til artiklen af Suzanne Dohm Pedersen (s. 13 ff.). Anvendelsen af edb til dette arbejde byder på store fordele ud over den automatiske kortlægning, der naturligvis er tidsbesparende. Vi kan f. eks. lynhurtigt sortere det udskrevne materiale på snart sagt en hvilken som helst måde, og det gør det langt lettere at skaffe sig overblik over materialet. Efterhånden som vi får spørgelisterne behandlet, arkiveres de inddaterede bevisvarelsere på disketter, der senere let kan opdateres, hvis der kommer nye bevisvarelsere, eller der kan suppleres med materiale fra ordbogskartoteket, hvis det skønnes praktisk at inddrage det i kortlægningen.

Også den egentlige redaktion af Jysk Ordbog nyder nu godt af edbudstyret. Der er i årets løb udarbejdet såvel en antikva- som en kursivskrift, der ud over de sædvanlige bogstavtegn tillige indeholder de lydtegn og de særlige redaktionelle tegn, der er nødvendige for ordbogen. Ordbogsmanskriptet udarbejdes fra nu af direkte på computer i en skriftkvalitet, der efter vor opfattelse er så god, at senere sats på trykkeri ikke vil være nødvendig (jfr. prøven side 6).

Det må erkendes, at de indledende faser med udnyttelsen af edb har været ganske tidrøvende – en erfaring, som vist også er gjort af andre før os. Imidlertid er vi overbevist om, at den investerede tid på længere sigt vil vise sig at være godt anvendt. Allerede nu er arbejdet med spørgelistematerialet i god gænge; under ledelse af redaktørerne har studentermedhjælpere varetaget dette arbejde, der har resulteret i et stort antal dialektgeografiske kort. Til ordbogskartoteket er der udskrevet ca. 15.000 sedler.

Ordbogsredaktionen er ført videre, og efter at vi nu har et anvendeligt skriftsystem til rådighed, vil flere kræfter kunne samles om dette arbejde i det kommende år.

Der har været udsendt spørgelister til vore meddelere 3 gange. Den ene udsendelse omfattede hele 10 forskellige lister udarbejdet med henblik på hver sit geografiske område. Vi har efterhånden dækning for alle de centrale dele af ordforrådet med større geografisk udbredelse, så nye spørgelister vil derfor i vid udstrækning komme til at omhandle sjældnere dialektord, der ofte kun er kendt i mindre områder.

Arbejdet med ordlisten (nærmere omtalt i *Ord & Sag* 3, s. 8 ff.) nåede i 1988 sin afslutning. Listen omfatter ca. 120.000 linjer, men ikke helt så mange ord, da der til adskillige ord er knyttet flere betydninger, som hver har deres linje. Såfremt det bliver økonomisk muligt, vil instituttet søge at fremstille et antal eksemplarer af listen til brug for beslægtede institutter og større biblioteker. Til internt brug arbejder vi for tiden på at få fremstillet en udskrift, som er alfabetisk ordnet efter sidsteleddene i de sammensatte ord.

Medens vi de tidligere år har haft en række bevillinger fra Arbejdsmarkedsnævnet for Århus Amt til beskæftigelsesfremmende foranstaltninger, har vi i år kun haft mulighed for at ansætte en langtidsledig kontorist i jobtilbud. Det har betydet, at vi i høj grad er kommet til at savne assistance til en række opgaver, først og fremmest til indordning af nyt materiale i ordbogskartoteket, men også til en allerede påbegyndt gennemgang af materialet for de enkelte ord med henblik på at bringe det i topografisk orden forud for redaktionen. Til gengæld har vi haft stort udbytte af en tilknyttet bogbinder i jobtilbud; takket være denne ansættelse er den centrale og mest nedslidte del af instituttets bibliotek kommet i mønstergyldig stand.

Til støtte for arbejdet har instituttet i 1988 med tak modtaget følgende bevillinger:

Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 23.000 til studentermedhjælp.

Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 25.000 til programmering.

Aarhus Universitets Jubilæumsfond: kr. 3.000 til kopiering af arkivalier.

Udsnit af spørgelistesamlingen, der beklæder samtlige vægge i et af institutlokalerne. Kontorist Solvejg Steen Mynke er i færd med at registrere hjemkomne besvarelser.

Niche i instituttets indgangshall. Siddende de 3 redaktører ved Jysk Ordbog (fra venstre: Ove Rasmussen, Viggo Sørensen og Torben Arboe Andersen). I baggrunden portræt af instituttets grundlægger, professor Peter Skautrup.

Et kig ind i værkstedet

bri s. *bri* KlægsbølSg (VSØJy-S); *brej* °Fjolde [*< nt. bri*; kun anf. st.] = grød.

1. **brig** s. *brek* alm.; *bri'q* el. *briq'* Vends; *bri'q* °Ål. - genus: f./fk. (K 7.2). - pl.: -er (K 6.2) [spredt afhj.] = rm. (tomastet skib).

2. **brig** s. *briq'* - genus: fk. - pl.: ikke afhj. [jf. no. *brik* = rækværk på galleri, skranke, bænk; sv. dial. *brik* = bænk, hylde] 1) = fremspringende murkant (eller fordybning i mur), der tjener som hylde; oftest om fremspringende hylde på den murede ovn eller om hylde langs væggene i mælkekammeret [Ommers-V og MØJy; spor. i SØJy] *Langs Væggene i Mælkestuen var der en briq' til Mælkefadene.* °Gosmer. *Fremspringet på Murens* (dvs. ovmurens) *udadvendte Langside kaldtes "Briggen" og tjente som Hylde for mange Ting.* Gejlager.NHF.47. - spec.: *Brig* (anvendes om) *Udkant, som Foden af et Dige - "sæt en god Brig af".* Søvind (HBrøchner ca.1810). 2) = lav (muret) bænk [spredt afhj. i NVJy og MVJy; spor i tilgrænsende omr.; mul. sammenbl. med *briks*]

brigader s. *Brokkeniir *Bindslev(Melsen 1811); *brekə'dij'r* *JMJens.Vend.61 og 321 (jf. *Grøn.Opt.20) - genus: m. [vist efter den hos Grøn. anførte herremand Vitus Halling, født 1744; jf. Friis.VN.13] = myndig, brutal mand.

brige v. **brig'* [jf. no. *brigsla* = laste, klandre en for noget] = irettesætte, stikle til. *En Præst siges at brige, naar han er vred paa Prækestolen, og stikler paa Enkelte iblandt Menigheden eller paa de skabede Faar.* *Bindslev(Melsen 1811). *Vends (CBruun ca.1850).

brigs s. *breqs* °Torsted [mul. elliptisk for *brigs'dør*] = triumfbue i kirke, hvor kor og skib mødes. *ø breqs* (er stedet), *hvor degnen læser indgangsbønnen. Måske opr. det korgitter, som i ældre tid var anbragt der. I Torsted kirke fjernedes det ca. 1880.* *°Torsted. *Krist.DS.V.249.

brigs-dør s. *breqs-* alm. (stedvis også *briqs-*) alm.; *breq'-(ə)s-* (stedvis også *briq'(ə)s-*) Vends og Han (dog *bræq's-ØHanH*); i mange (trykte) kilder også skrevet **brigs-*, *briks eller ældre **brix-* [alm. (især i ældre kilder) i Nørrejy, dog ikke afhjemlet fra Læsø og Djurs; forældet; mul. *< 2.brig*] = dør (gitterdør) mellem kor og kirkeskib; også (efter at døren er fjernet, jf. *brigs*) om den hvælvede åbning, der adskiller kor og skib, triumfbuen); i videre anv. desuden om pladsen under hvælvingen. *Brix-Dørren* (kaldes) *Chor-Dørren i Landsbye Kirkerne i heele Wenssyssel.* Mandø(HBruun 1807). *'breqs,da'r er det sted, midt under triumfbuen ... hvor degnen læser indgangsbønnen, og hvorfra*

Edb-redigeret afsnit af Jysk Ordbog. Udsnittet viser bl.a. den lydskrift, ordbogen indtil videre holder fast ved; men det ses også, at vort tekstbehandlingsanlæg endnu ikke er indstillet på at holde fast højremargin i forbindelse med denne skrift.

Arne Espegaard:

Lidt om navneskikke – især blandt vendelboer

Få ting er folk så prikne med som deres navne. Fra min barndom husker jeg en avisnotits om en new zealandsk lokalpolitiker af maorisk afstamning, der på et vælgermøde havde jawwet sit spyd tværs igennem en modstander, aldeles ikke fordi denne var af en anden politisk opfattelse, men fordi han var kommet til at udtale maoriens malabariske navn forkert. Det var en halv alen langt.

En jydetamp tager nok den slags lidt mere sindigt, men sandelig kan det da gå én på, hvis der laves fusk med ens gode døbenavn.

Således var der en mand i Sydvendssyssel, der hed Karl, og som uvist hvorfor var kommet til at slæbe på navnet *Fis-Karl*. Hans kone kaldte man *Fis-madammen*, og de arme børn hed i skolen aldrig andet end *Fis-ungerne*.

Det blev efterhånden Karl for meget, så han satte en annonce i avisen, at den der for eftertiden brugte det grimme ord i forbindelse med ham eller hans familie, de skulle rigtignok få med ham at bestille.

Hjalp det? Ja vendelboerne kan da undertiden, selv om det holder hårdt, være rigtig skikkelige og høflige. Således også her, for nu nøjedes sognets folk sig med diskret at holde sig for næsen og smågrine, når de nævnede mandens navn.

Karl må have været noget af en krakiler, for selv det kunne han ikke tåle. Han solgte sit sted og flyttede op til det allernordligste Vendsyssel.

Men tilnavnet flyttede med, så han måtte endnu engang indrykke en annonce. Det hjalp. Fra nu af kaldte man ham kun Karl-79 1/2. Man var så hensynsfuld ikke at gå helt op til 80, for det hedder på vendelbomål *fis*.

Sådanne øgenavne har en tilbøjelighed til at hænge ved, generation efter generation, som det ses af følgende eksempel fra Børglum:

En husmand kaldtes *Ilder-Søren Kristian*, fordi han under hoveri på Børglumkloster en dag fangede en ilder i godsets lade og senere lavede sig en hue af skindet. Hans søn blev kaldt *Ilder-Jens-Kristian*, og dennes sønner igen *Ilder-Lars* og *Ilder-Niels*, og så fremdeles gennem syv generationer indtil i dag. *Ilder-Lars* fra 3. generation tog sit navn gemytligt. Han blev arresteret for deltagelse i det berømte slag mellem bønder og Estrups blå drenge på Store Brønderslev

marked i slutningen af forrige århundrede. Da han efter en kortere tur i Hjørring arrest kom ud igen, sagde folk forbavset: “Me-en, er du allerede der igen!” “Ja”, svarede Ilder-Lars, “lugten blev dem for stram”. Ilderen har nemlig ord for at være en slags stinkdyr, og dens latinske navn er da også *mustela foetidus* (= den stinkende lækat).

Rang eller ran

Vendelbomålet har et særligt udtryk for øgenavne og andre folkeskabte tilnavne. Man taler om, at en person har fået “et rang” eller “rangsnavn”. Tilsvarende på Læsø. Inden vi fortsætter med eksempler på forskellig slags navngivning, vil vi lige se lidt nærmere på denne betegnelse.

Der kan næppe være tvivl om, at det er det rigsdanske *rang* i forbindelser som “have en vis (høj) rang”, der ligger til grund for det vendsysselsk-læsøske *rang'*, – brugt spydigt, når der er tale om øgenavne, og brugt neutralt, når der fx i Sæby kan tales om, at “gaderne fik rang efter beboerne, bl. a. Povlsensvej”.

Men der findes iflg. Feilbergs jyske ordbog en sideform: *ran'*, og denne er den eneste form i J.M. Jensens “Et vendelbomåls lyd- og formlære”. Omvendt er *rang'*, den eneste form jeg selv har hørt, og det i de forskelligste egne af Vendsyssel, se “Vendsysselsk Ordbog” (herefter kaldt VO) III. Begge former er intetkøn, så når der i nedenstående citat tales om en rang, er det forkert.

Camillo Bruun siger i “Nutiden i Billeder og Tekst”, 1878, s. 256, at vendsysselske øgenavne i reglen først knyttes til en person, fra denne kan det gå videre til ejendommen, og fra denne igen til kommende ejere: “En Fremmed maa tage sig vel iagt, naar han kjøber en Ejendom, hvortil der knytter sig en “Rang”, d.v.s. et Tilnavn, som knytter sig til Stedet; thi inden han veed et Ord deraf, er han en skjøn Dag bleven “Rangsperson”, en Værdighed, som de fleste helst vil være fritagne for”.

Moths håndskrevne ordbog fra begyndelsen af 1700-tallet har (ifølge Kalkar III s. 553) *Rand* i betydningen ‘stikpille’ (give én en rand, en stikpille). Ordets betydning ligger i denne forbindelse nær vort *ran'*, men kønnet passer ikke, og *ran'* kan i hvert fald ikke opfattes som svarende til det rigsdanske *rand*, der på vendelbomål hedder *rå'j*. Formen *ran'* må forudsætte et ældre **ran* (med kort vokal), og da der i øvrigt ikke findes noget eksempel på, at *-n* kan veksle med *-ng*, må *ran'* og *rang'* være to forskellige ord. Det ældste er muligvis *ran'*, der så spøgefuldt er blevet omdannet til det nærliggende *rang'*, opfattet som (fin) titel. Men intetkøn er det stadigvæk. En anden mulighed er, at J.M. Jensen er Feilbergs eneste kilde til *ran'* og simpelthen har mishørt ordet *rang'*, brugt i denne specielle betydning. Selv den bedste kan jo begå fejl. At *rang'* så i denne betydning er blevet intetkøn, må skyldes synonymet “(øge)navn”.

Forskellige slags rang

Et rang kan variere fra det mer eller mindre nedsættende eller drillende til det helt neutrale, som fx *'Båws-Jæ'ns* (= en Jens der ikke ville vide af de nymodens bukser med gylp, men holdt sig til den gode gamle slags med klap foran); *'Skar'is-|Pi'r* (= den skurkagtige Peder, se VO III: I. *skarris*); *Pol-'Hèldi* (der ikke, som vi unge i århundredets begyndelse troede, betød 'den heldige Povl', men tværtimod 'Povl fra Helledi', egl. *helvede*, se VO II); og *'Tøjhus-Ped'ersen*, der havde en lille tøjbutik.

Blandt de karakteriserende tillægsnavne er de negativt betonedede, øgenavne, i stort flertal. Folk som de er flest har nok altid haft mere øje for næstens skavanker end for hans gode sider.

Det kan give anledning til at lade humoren sprudle, men øgenavne kan også være direkte onde. Hvad ligner det at kalde en skrædder, der havde en misdannet og delvis ubrugelig arm efter børnelammelse, for *Den visne skrædder*? Eller at kalde en fattig krøbling, der ved hjælp af to krykker humpede sig gennem livet i jævn god fart, for *Galopskrædderen*? Og så var han ikke engang skrædder. Det ord skal her forstås nedsættende som 'elendig svækling'. Eller hvad mener I om at kalde en mand *Slask-med-det-ene-ben*, fordi hans ene ben var slattent. Sagens også børnelammelse. Hans bror, der ikke fejlede noget som helst, kaldte man for nemheds skyld *Slask-med-det-andet-ben*.

Knap så slemt er *Nørgårds forkarl*, et rang, som hang ved en ung pige, efter at man havde set hende sprede Nørgårds møg med fut og fart. *Sku-'Han'e* var en Hanne, der bandede sgu til alting. *Den sekshjulede Niels* var den første, der kørte med en sekshjulet lastbil, og *Borups lastbil* var en ellers sød og rar pige fra Borup, som naturen havde tildelt lidt rigelig drøjde. Herregud som folk da også er med hverandre!

I daglig tale brugtes og bruges de officielle efternavne jo ikke meget inden for et snævert samfunds rammer, så ofte er der virkelig brug for et eller andet karakteriserende tilnavn. Er der fx to der hedder Jens Kristian, hvoraf den ene er gift, mens den anden er ugift, så kalder man den første for *'Ma'j-Jæns|Krestjan* (= Mand-JK.), og den anden for *'Kò'l-Jæns|Krestjan* (= Karl-JK.).

Også tilnavne i form af faderens, moderens eller gårdens navn i ejeform kendtes – og kendes selvfølgelig endnu. Således i Østhimmerland: *He'le'nes 'La's*, *'Wæjstegås 'Nana*. På Læsø gjorde man i gamle dage en særlig brug af ejeformstypen: *Knuds mand* betød 'den nye ejer af Knuds ejendom'.

Tilnavne i form af elliptiske genitiver (af typen *Mette Smeds* = Mette, smedens kone) synes ikke at have været brugt i nordjysk og kun en sjælden gang på de nordlige Kattegatsøer. De eneste eksempler jeg er stødt på, er *Karen Aalbæk-kers* på Hirtsholmen (se P. Chr. Pedersen: *Blade af Hirtsholmenes Historie*, s.64),

og *Maren Juels* på Læsø (= Ålbækkerens hhv. Juels kone). Anderledes i Sønderjylland, se nedenfor.

Nok så almindelige – om end ikke hyppige – er tilnavne, der knyttes til navnet ved hjælp af forholdsord som *i* og *til*. Således de læsøske *Trine i Mosen*, *Anna i Nordmarken* og *Melchior på Evven* (se A. Espegaard: *Liv og Sprog II*), samt de midtøst-vendsysselske *'Anton te 'Stå'ns* (= Anton, søn af *Stå'n*, dvs. 'stodderen' på ejendommen af samme navn i Albæk), *'La's te 'Sme'js* (Dronninglund, se Anders Christensen: *En Mand og hans Næste*, s. 27), og fra Ugilt: *Hanne til Trommelirens* (= Hanne, Trommelirens datter; om sidstnævnte se VO IV). Tilsvarende navne fra Østvendssyssel i "Dansk Navneskik" (1899).

Ret almindeligt var det i Vendsyssels trekønsområde at "opkalde" mandspersoner efter deres ejendom eller bopæl ved at føje bestemthedsendelsen *-i* til en forkortet form af stednavnet: *Bongki* er manden fra Bunken, *Løng'i* er fra det lille sted Lynget, og *Remmi* er manden i gården Rimmen.

I slægt med eller påvirket af sådanne navnedannelser er nok det vendsysselske *Klæmmi* = Klemmen (Clement), selv om der i Nordvendssyssel og på Hirtsholm findes yderligere et par personnavne med *-i* for ældre *-en*, nemlig *Kå-i* (= Karen) og *Må-i* (= Maren).

Fadernavne, modernavne

I forrige århundrede, til dels også i dette, var det ganske almindeligt at danne en slags uofficielt "efternavn" ved at føje faderens (sjældent moderens) fornavn til barnets. De følgende eksempler herpå er, hvor intet andet nævnes, fra Vendsyssel.

Oftest sættes fader-/modernavnet foran vedkommende persons eget navn: *'Just-₁So'ræn* (= Just-Søren), *'O't-₁Lawris* (= Otte-Laurids), *'Ba'te-₁La's* (= Bertel-Lars), *'Mæt-₁Jæ'ns* (= Mette-Jens), *Ma'lij'n-₁Kresten* (= Malene-Kristen), *'Ywse-₁Mij'nə* (= Ivse-Mine, idet *Ivse* er kæleform for Iver).

Men faderens (moderens) fornavn kan også sættes bagved barnets navn: *Mas-¹Tjæl'* er Kjelds søn Mads (således også på Læsø), *Jæns-¹Måten* er Mortens søn Jens (Østhimmerland), *Metjel-Kræn-¹A'jsen* er Kristen Andersens Mikkel, *Jæns-Ma¹jane* er Jens, der var bestyrer for sin mor Marianne.

Grønborg (Optegnelser på Vendelbomål (1884) s. 271) gør rigtigt opmærksom på, at hovedtrykket i sådanne navne altid ligger på faderens (eller moderens) navn, hvad enten dette står foran eller bagved. Men som det ses af eksemplerne i foregående afsnit, kan reglen udvides til at lyde: Når et navn + tilnavn udgør een trykgruppe, ligger hovedtrykket altid på tilnavnet, hvad enten dette står foran eller bagved: *Nils-¹Påst* eller *'Påst-Nij'ls* (= Post-Niels).

Fader/modernavne af ovenstående type kan forbindes med den førnævnte ejeform: *Wulle* (Ole) i Børglum var født ca. 1800, hans søn *'Wulle-₁So'ren* ca.

1840, og dennes søn igen ¹Wule-₁So·rens ¹Wulle ca. 1875. Et navn fra nabosognet Vejby omfatter endda hele fire generationer: Pjæ-¹A·n-So·rens ¹Pi·r (= Peder-Ane-Sørens Peder).

De officielle efternavne dannedes indtil 1856 for drengenes vedkommende ved at sætte *-sen* (i ældre tid: *-søn*) efter faderens fornavn, og for pigernes vedkommende indtil 1829 ved at føje et *-datter* til faderens fornavn.

Det gjaldt dog kun nord for Kongeåen. Den kyndige sønderjyske genealog Hans Nielsen oplyser, at de fleste slesvigere allerede i tidsrummet ca. 1740-1770 gik over til at give drengbørn samme efternavn som deres far (*sen*-navne eller slægtsnavne som fx. Klint), så da forordningen om faste slægtsnavne i hertugdømmet Slesvig kom i 1771, stadfæstede den blot en navneskik, der allerede var i brug. Hans Nielsens materiale stammer fra en række sogne både syd og nord for den nuværende grænse, især Bov, Rinkenæs, Lindholm og Niebüll. Endvidere fremgår det af Hans Nielsens slægtsstudier, at skikken med at give pigebørn et efternavn dannet af faderens fornavn + *-datter* er helt ukendt i Slesvig, selv flere århundreder tilbage. Almindeligvis dannede sønderjyderne deres pigebørns efternavne ved at føje et *-s* til faderens navn, hvilket stemmer med frisisk og nedertysk navneskik.

-sen-navne uden -s

Lad mig slutte med at omtale en variant af *sen*-navnene. På Læsø var der i århundredets begyndelse mænd som blandt folk kaldtes *Ni'len*, *O'len* og *Å'jen*, men officielt hed Nielsen, Olsen og Andersen (nærmere under opslagsordene *Nilen*, *Olen* og *Andersen* i A. Espegaard: Liv og Sprog II). I formen *Å'jen* ('Anden') er også stamordets *-s* smuttet, ganske som i det sjællandske *Håen* (= Hansen), der nævnes af H.F. Feilberg i "Navneskik" (Dania III 326).

Navne med en sådan udeladelse af *-s* er velkendte på flere af vore sydlige øer, såsom Sejrø (Thorsen: Sprogarten på Sejerø, s. 85 f), Sydfyn m. fl. mindre øer, Vestsjælland og Sydsjælland (Danske Dialekttekster II, s. 40, 1.8; IV s. 20, 1.15; Poul Andersen: "Folkemål", i: Sydsjælland (Gyldendal 1971)).

Thorsen har utvivlsomt den rigtige forklaring på fænomenet, når han antager, at "bortkastelsen af *-s* er foregået i sammenhæng med opgivelsen af den regelmæssige brug af ejeformen *-sens* i gammeldansk: *mandsens* > *mandens*", hvorefter den *s*-løse form også er kommet i brug uden for ejeformen.

Hvad Læsø angår, er det nok ikke sandsynligt, at de *s*-løse former er "indfødte". Det lader det sig i hvert fald konstatere, at en vis Per Nilens forældre stammede fra Sjælland, og Læsø havde i det hele taget gennem fiskeri og søfart så megen kontakt med sydligere landsdele, at indvandring af navneskikke bl.a. via personindvandring herfra må anses for en helt nærliggende mulighed.

Mojn – en sønderjysk hilsen

Vi betragter det som en af instituttets fornemste opgaver at besvare de spørgsmål om jysk sprog og kultur, som institutioner og enkeltpersoner retter til os. Men selv om vi gør os al mulig umage og har betydelige samlinger at trække på, er det ikke altid vi kan give 100% sikre svar.

Tag nu f.eks. den bekendte og særegne hilsen, sønderjyderne bruger som uhøjtidelig hilsen tidlig og silde: *mojn*. Sidste år fik vi fra dagbladet Vestkysten videresendt en forespørgsel om oprindelsen til denne sære hilsen. Her er, hvad vi efter at have konsulteret vore samlinger og lidt dialektlitteratur sendte – og hvad Vestkysten så trykte som svar:

Mojn benyttes i dag som hilsen i hele det sønderjyske område syd for en linie Haderslev-Hviding. Hilsenen svarer både til rigssprogets "goddag" og "farvel", til det "hej" man kan sige til en forbipasserende, og til de tidsbundne hilsener "god morgen", "god aften".

Selv om denne hilsen i dag forekommer at være noget af det mest sønderjyske, man kan tænke sig, er den ret ny i dialekten. Den synes at dukke op i yngre sønderjyders omgangssprog omkring århundredskiftet, først i byer som Tønder og Åbenrå, senere bredende sig også til landsognene. Professor Peter Jørgensen fra Brede mødte *mojn* som en hilsen blandt realskoleeleverne i Tønder i 1914, og Jes Holdt fra Rise sogn har fortalt, hvordan ældre folk derovre på Åbenrå-kanten forholdt sig bevidst afvisende over for denne ny gløse.

Man følte nemlig, at hilsenen var tysk inspireret. Og heri har de ældre nok haft ret. *Mojn* er formentlig en dialektal udtale af *Morgen*, som jo bruges i betydningen "god morgen" overalt i tysk. Denne specielle udtale må i så fald være opstået i Berlin eller Brandenburg, hvor lydovergangen *-rg > -rj > -j* er almindelig (altså *morgen > morjen > moj(e)n*). Og det er vel ganske tænkeligt, at hilsenen herfra er ført til Slesvig-Holsten, som jo efter 1866 var rent preussisk administreret. Peter Jørgensen har foreslået, at håndværkere kan have bragt ordet med sig, eller – hvad der lyder mere sandsynligt – at unge slesvig-holstenere fra militærtjenesten i Preussen har bragt hilsenen med hjem.

Fra begyndelsen synes *mojn* at have vundet bedst fodfæste i tysksindede kredse, men siden har den kvikke og alment brugbare hilsen sat sig igennem på tværs af det nationale skel i Sønderjylland, indtil det har nået sin nuværende position som et virkelig karakteristisk egnsudtryk.

Interesserede kan læse mere om brugen af *mojn* i Peter Jørgensens artikel 'En sønderjysk hilsen' (i: Studier i Dansk Dialektologi og Sproghistorie, tilegnet Poul Andersen; København 1971).

Så vidt, så godt. Men næppe havde Vestkysten bragt dette svar, før en læser gjorde opmærksom på, at der gives en helt anden forklaring på *mojn* i Gertrud Nordmann-Stabenows charmerende lille bog "Plattdeutsch und Plattdänisch im Grenzland Schleswig" (Husum, 1980). Og det er jo rigtigt. *Mojn* føres her tilbage til tillægsordet *moje*, kendt i hollandsk med betydningen 'god, skøn, behagelig', og hilsenen *mojn* skulle da være en afkortning af *mojn dag* (= god dag), *mojn aam* (= god aften) osv. – så det netop kunne bruges på alle tider af døgnet. Den geografiske udbredelse af *mojn* (fra den dansk-tyske grænseegn over imod den hollandske grænse) kan også tages til støtte for denne forklaring.

Men sært er det nu, at afkortningen skulle ramme sidste led (dag, aften osv.) af disse hilsener, for ellers er det altid (i nordisk, tysk, engelsk osv.) førsteledet (*god* og lign.), der bortfalder, så vi står tilbage med korte hilsener som *dav!*, *morgen!* osv. At den opr. tidsbundne hilsen *morgen!* ligesom i sønderjysk kan bruges på alle tider af døgnet, er velkendt fra det norske *morn!* Og ind i dette velkendte mønster passer forklaringen til Vestkysten jo stadigvæk bedst. 100% sikre er vi ikke – men så 95% da!

Suzanne Dohm Pedersen:

Nye tider, nye skikke

– om edb og dialektgeografi

På Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning består studentermedhjælpernes arbejde væsentligst i at gennemgå materialet fra spørgelistebesvarelserne med henblik på at gøre det lettilgængeligt for redaktionen af Jysk Ordbog. Svarene på hvert enkelt spørgsmål udskriver vi på lister. Hvor besvarelserne indeholder sjældnere dialektord, eller hvor der gives en særlig udførlig redegørelse for et ords betydning og brug, udskriver vi derpå sedler til ordbogskartoteket. Kort udarbejder vi derimod over egns-glosser, der er godt afhjemlet, eller over ord med klare egnsbestemte udtaleforskelle. Alt sammen sker med det formål at give redaktørerne et klart billede af besvarelserne. Redaktørerne sammenholder så senere, ved udarbejdelsen af de enkelte ordbogsartikler, besvarelserne med det materiale, der i forvejen er kendt fra litteratur, beskrivelser over enkelte dialekter, udskrifter af båndoptagelser mv.

Spørgelisternes styrke ligger bl.a. i, at vi ad denne vej får oplysninger fra så mange lokaliteter (der kan være op til 1000 besvarelser af hvert spørgsmål), at de udarbejdede kort ofte kan give et meget sikkert billede af et ords eller en udtales udbredelse. Herved udgør spørgelistebesvarelserne et meget vigtigt supplement til ordbogskartoteket, som især giver gode udtale-, betydnings- og brugsoplysninger fra et meget begrænset antal lokaliteter.

I det forløbne år er vi begyndt at anvende edb i arbejdet med kortlægning af spørgelistebesvarelserne. Det betyder, at vi kan lave bedre og pænere kort hurtigere end før; men overgangen har også medført, at en stor del af det øvrige arbejde er blevet edb-baseret. For bedre at kunne forklare fordelene ved edb-systemet, vil jeg kort orientere om arbejdet, som det foregik før.

Sådan gjorde vi før

Udgangspunktet for korttegningen har altid været en håndskreven liste over materialet fra det enkelte spørgsmål. En sådan liste kunne se ud som

i fig. 1.¹ I kolonnen helt til venstre er noteret de såkaldte sognenumre. Dansk Folkemindesamling har engang givet samtlige danske sogne numre, og de bruges på Jysk Ordbog, ligesom de anvendes i mange museums- og lokalhistoriske sammenhænge. F.eks. angiver 1303, at den efterfølgende oplysning stammer fra Hals sogn på Læsø. På Jysk Ordbog tilføjer vi yderligere et meddelernummer, her et 1-tal, som står for fisker Hans Pedersen, der har givet os oplysningen.

På en sådan liste var det let at skaffe sig overblik over udbredelsen af de betegnelser, man i forvejen havde forventet ville optræde hyppigt, for de blev udskrevet i hver sin lodrette kolonne. Derimod kunne det være svært at skaffe sig overblik over uventede, spredte eller enkeltstående betegnelser, der blev stuvet hen i opsamlingskolonnen “andet/kommentarer” (se f.eks. ordene *stænge* og *svinestænge* i det viste udsnit af listen).

Den efterfølgende udarbejdelse af kort foregik også manuelt: Ved hjælp af et lille stempel og en stempelpude satte vi signaturer ind på et stort sognekort over Jylland (ca. 50 x 80 cm), hvorpå sognenumrene var trykt. Det kunne tage flere timer at lave et sådant kort, og jeg kan i al fortrolighed bemærke, at jeg flere gange tænkte på at søge smudstillæg. Jeg var ofte både sort og rød langt op ad armene af den langsomttørrende stempelsværte. Det krævede desuden en helt speciel teknik at undgå at tvære sværten ud over hele kortet. Endelig var ærgrelsen stor, når det af og til viste sig, at en glose eller en særudtale alligevel ikke havde et så klart afgrænset udbredelsesområde, som det så ud til ud fra listeudskriften, eller (og det var det mest ærgerlige) når man kunne se, at et bedre valg af signaturer ville have givet et klarere kort.

Sådan gør vi nu

Udgangspunktet for korttegningen er stadig en listeudskrift. I stedet for den håndskrevne liste laver vi nu for hvert meddelersvar indtastning i et skema på edb-skærmen (se fig. 2). Dette skema indeholder de samme oplysninger om besvarelsen som i fig. 1, men de er opdelt på en lidt anden måde: Hvis det meddelte ord er sammensat, kan det deles op i indtil tre felter, som i skemaet kaldes “ordled”; i de følgende felter kan der indtastes oplysninger om ordets bøjningsform og betydning; særlige forklaringer kan også indføres, og har meddeleren givet et godt mundret citat, indskri-

---

¹ Eksempelmaterialet er her, som i resten af artiklen, taget fra besvarelserne af spørgsmål 20 i spørgeliste N. Spørgsmålet lød: “Hvad kaldte man den lave væg omkring en svines-ti? (*svinlav, svinbalk, skillerum, fjællværk, rækværk, bæsling*)”.

N 20: Betegnelser for skillerum mellem svinebæse				Andet / Kommentarer	
Top. nr	svinlav	svinballe	Skallerum	fjellelse	bæsting
1281.1			skallerum		
1281.2			skallerum		
1284.1					stænger, stenslænger
1285.1					svenslænger
1285.2			skjelrom		
1287.4			'skjelrom		
1287.2			skallerum		stænger
1291.1			skallerum		
1302.1	svinlavet				
1303.1	svinlavet		skallerum		Naar der var træ til skallerum med det svinlavet
1303.2					releværke
1311.1					(som 19) [svinballe]
2561.2		svinballe			bæsting
2561.4					bæsting
2561.5			skallerum		
2561.6					bæsting
2562.4					bæsting
2564.5					bæsting
2565.1					baalle
2565.2			skallerum		releværke
2565.3					bæsting
2565.4		svinballe			
2573.2			skjelrom		
2573.4					svinbæsting pl.

Fig. 1.

Dele af håndskrevet liste N 20. Sognenumre, der begynder med 12 el. 13, er fra Vendsyssel, Læsø og Hanherred. Sognenumre, der begynder med 25, er fra Bølling og N. Horne herred, Ringkøbing amt. En håndskrevet liste fylder som regel ca. 25 A4-sider.

ves det i citat-feltet. Tegninger kan ikke indføres i skemaet, men vi kan i feltet "illustration" markere, at der i besvarelsen findes oplysende tegninger.

I kortlægningsprogrammet er der til hvert sognenummer knyttet en oplysning om, hvor (udtrykt i koordinater) sognet befinder sig på et Jyllandskort, der er lagt ind i vores program; ved hjælp af denne oplysning, kan programmet henhøre alle oplysninger under et bestemt sognenummer til et bestemt punkt på Jyllandskortet.

For hvert dialektord, der findes i besvarelsen, udfylder vi et skema, og alle disse enkeltskemaer lagres automatisk (dvs. gemmes i maskinens hukommelse), så det er let at søge og sortere i dem på mange måder.

Når alle oplysningerne fra et bestemt spørgsmål er indtastet, udskriver vi en liste, sorteret efter sognenumre, på den printer, der er knyttet til edb-anlægget (fig. 3). Det kan undertiden, for overblikkets skyld, være en fordel at omsortere alfabetisk efter første ordled, efter bøjningsform, eller måske efter betydning. Endelig er der med programmet mulighed for at

The screenshot shows a window titled "OrdN20" with a data entry form. The form contains the following fields and values:

- Meddelet fra sogn: 1303
- Meddelet nr: 1
- Ordled: swin, lavvet
- Bøjningsform: best. form
- Betydning: (empty)
- Forklaring: Naar der var Træ til Skillerum hed det Swinlavvet
- Citat: (empty)
- Illustration: (empty)

The status bar at the bottom indicates "Data Entry".

Fig. 2.

Eksempel på udfyldt skema, som det fremtræder på edb-skærmen. Oplysningerne stammer fra fisker Hans Pedersen, Hals sogn, Læsø.

Spørgeliste N 20 Betegnelser for skillerum mellem svinebåse

<u>Top.nr</u>	<u>Ord</u>		<u>Højn.f</u>	<u>Forklaring</u>
1281 1	skille	rum		
1281 2	skille	rum		
1284 1	stænger			
1284 1	svene	stænger		
1285 1	sven	stænger		
1285 2	skjel	rom		
1286 4	skjæl	rom		
1287 2	skille	rum		
1287 2	stærge			
1291 1	skille	rum		
1302 1	svin	lavvet	best	
1303 1	svin	lavvet	best. form	Naar der var Træ til Skillerum med det Swinlavvet
1303 2	ræk	værk		
1311 1	svin	bøvl		/svinbøvl er angivet i spl N 19 og i svaret til N 20 står der : som 19 /
1312 2	bolk			
1313 0	svin	stærge		
.				
.				
.				
2561 2	bæsting			
2561 2	svin	bolk		
2561 4	bæsting			
2561 5	skille	rum		
2561 6	bæsting			
2562 4	bæsting			
2564 5	bælk			
2564 5	bæsting			
2565 1	ræk	værk		
2565 2	skille	rum		
2565 3	bæsting			
2565 4	svynn	bolk		
2573 2	skil	rom		
2573 4	svin	bæstinge	pl	
2573 7	skille	rum		
2575 3	svyn	bæsting		

Fig. 3.

Dele af rapport N 20, udkrevet på printer.

lave dellister over enkelte af de ord, der optræder i besvarelserne, eller over en enkelt udtale eller en betydningsvariant af et ord. Det er disse sidste muligheder vi udnytter, når vi skal tegne kortene.

Ved hjælp af programmet fremstiller vi først en liste med oplysninger om det ord, vi kunne tænke os at kortlægge. Koordinaterne for de sogne-numre, hvorfra ordet er opgivet, samles i et såkaldt "dataudtræk", der overføres til et program, hvor vi har mulighed for at vælge mellem forskellige grundkort og hjælpelinier, og hvor vi nu skal lave det første udkast.

I vores program kan vi vælge mellem to forskellige Jyllandskort, et grofttegnet til "daglig brug" og et finttegnet til "ud af huset". Vi bruger det grofttegnede i det daglige, fordi maskinen kan udskrive det dobbelt så hurtigt som det andet. På begge typer af kort er det muligt at lægge hjælpelinier ind i form af dialektgrænser med eller uden navne på de enkelte dialektområder. Senere vil det også blive muligt at få indtegnet åer, byer mm. Kortene, som vi laver dem nu, er i A4-størrelse, og det har vist sig, at det grove Jyllandskort giver et fuldt tilfredsstillende overblik i de udkast, vi laver.

Når vi har valgt den signatur, vores ord skal indtegnes med, dukker der et lille prøvekort op på skærmen over ordets forekomster (se fig. 4). Det er ud fra dette lille kort muligt at afgøre, om forekomsterne er afgrænset til bestemte områder eller forekommer mere spredt ud over Jylland. Hvis kortet virker klart og rimeligt oplysende og derfor ønskes anvendt, gemmer vi det. Vi kan evt. også sætte forekomster af endnu et ord på. Viser det sig så, at de to ords udbredelse lapper ind over hinanden, så overblikket går tabt, kan man bare starte forfra og fordele ordene på to kort.

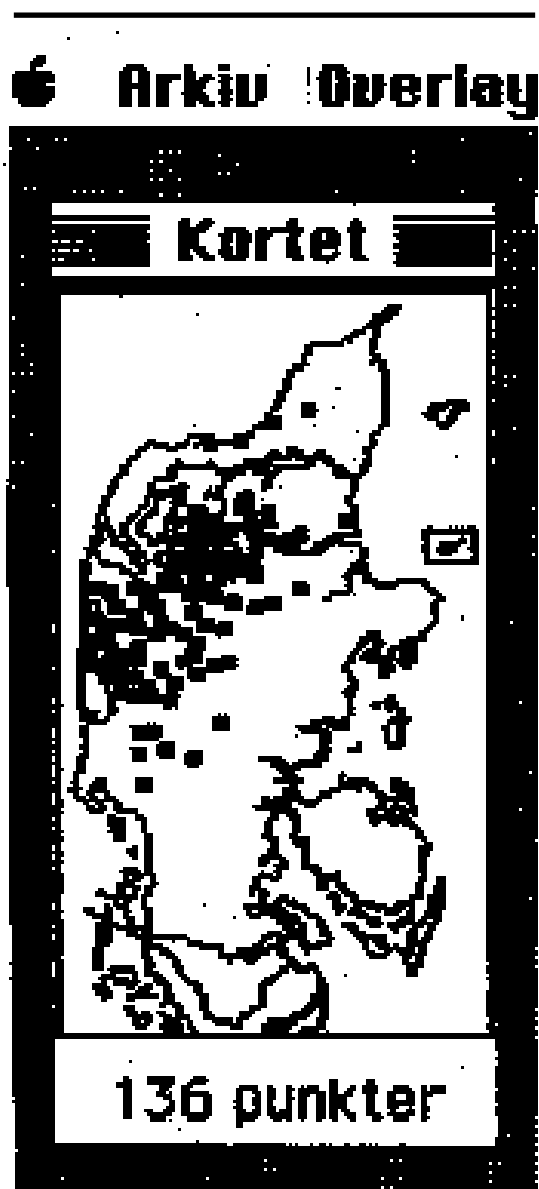

Fig. 4. Eksempel på et prøvekort (i fuld størrelse). Her vises, hvor *balk* (i betydningen 'lav mur mellem svinebåse') udtales *bålk*.

Oplysningerne om de lokaliteter ordet optræder i, dataudtrækket, lagres, så det kan bruges igen. I fremtiden bliver systemet udviklet sådan, at det er muligt at have en hel række små kort med hvert ord for sig på skærmen på samme tid, så det er lettere at overskue, hvilke ord der med fordel kan sættes sammen på det endelige kort.

Når kortets indhold er bestemt, skal det redigeres: Der skal tilføjes signaturforklaring, overskrift mv. Hvis det samme ord er oplyst flere gange fra et sogn, forskubbes signaturerne automatisk en lille smule i forhold til hinanden, og i sådanne tilfælde vil vi som regel fjerne dobbeltforekomsterne. Når kortet er færdigredigeret, udskrives det på printeren (se fig. 5), og alle de benyttede oplysninger gemmes i maskinens lager-hukommelse.

Kortet kan på et senere tidspunkt let trækkes frem fra lageret og indgå i den endelige ordbogsredaktion. Flere kort kan evt. sammenføres til et enkelt oversigtskort (se f.eks. synonymerne til *balk* i fig. 6). Og under den endelige redaktion vil enkeltsignaturer formentlig ofte blive erstattet af skraveringer, kamstreger mv. (se det færdige synonymkort i fig. 7).

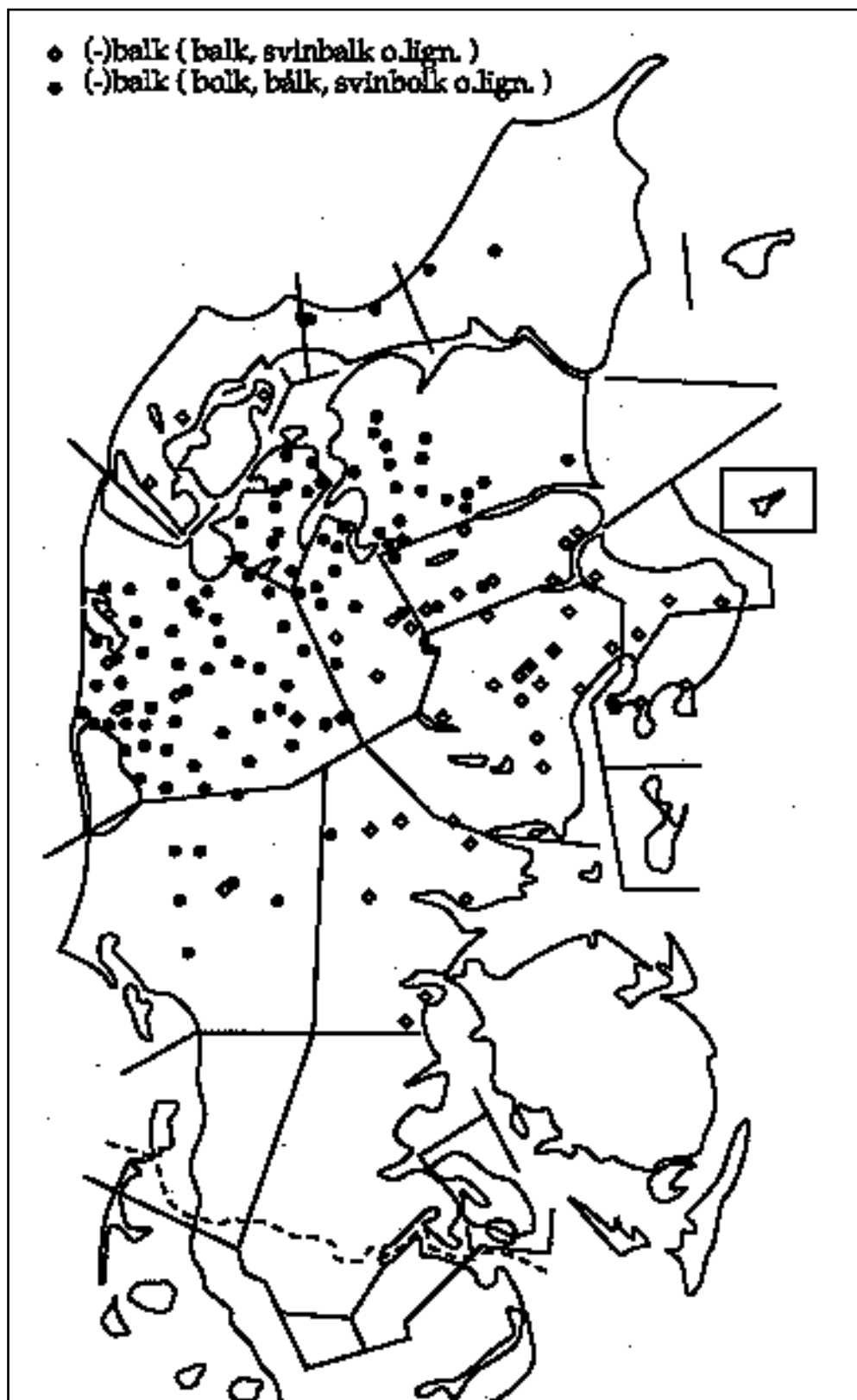
Tabt og vundet

Som det vist fremgår, er vi i det store hele godt tilfredse med vores nye korttegningsystem. Den lette adgang til at trække oplysninger ud om et enkelt ord eller en særudtale, og til at eksperimentere med anbringelsen af oplysninger om flere ord på samme kort, forøger hastigheden af korttegningen væsentligt, ligesom det nu er let og hurtigt at undersøge mulige nye sammenhænge (i fig. 6 i eksemplet er f.eks. samlet alle oplysninger hvori ordet *-lad* (udtalt *-law*) indgår).

Retfærdigvis må også nævnes nogle af de begrænsninger der følger af overgangen til edb. Selv om kortlægningsprogrammet er tilrettelagt med udgangspunkt i vores gamle arbejdsrutiner, har skiftet til det nye medium medført forandringer, som vi lige skal vænne os til.

Fleksibiliteten i selve korttegningen og rapportudskrivningen modsvarer af en vis stivhed i indtastningen, hvor vi er bundet af indtastningsskemaets faste rubrikker. Det betyder også, at rapporten, som vi udskriver (fig. 3), ikke umiddelbart kan blive så overskuelig som vores gamle liste, hvor hver enkelt mere udbredt glose fik tildelt en kolonne for sig (fig. 1). Vi har i stedet måttet vænne os til, at overblikket skal dannes ud fra de forskellige søgninger, vi har mulighed for at lave i listematerialet.

Endelig medfører de rent fysiske rammer, at der ikke længere kan arbejde flere studentermedhjælpere samtidig – og det var ellers hyggeligt. Til gengæld kan jeg vist godt sige, at redaktørerne er glade for at slippe for at

Fig. 5.

Kort over udtalen af *(-)balk*, som kortet ser ud, når redaktørerne får det. Kortet er det grofttegnede Jyllandskort med dialektgrænser.

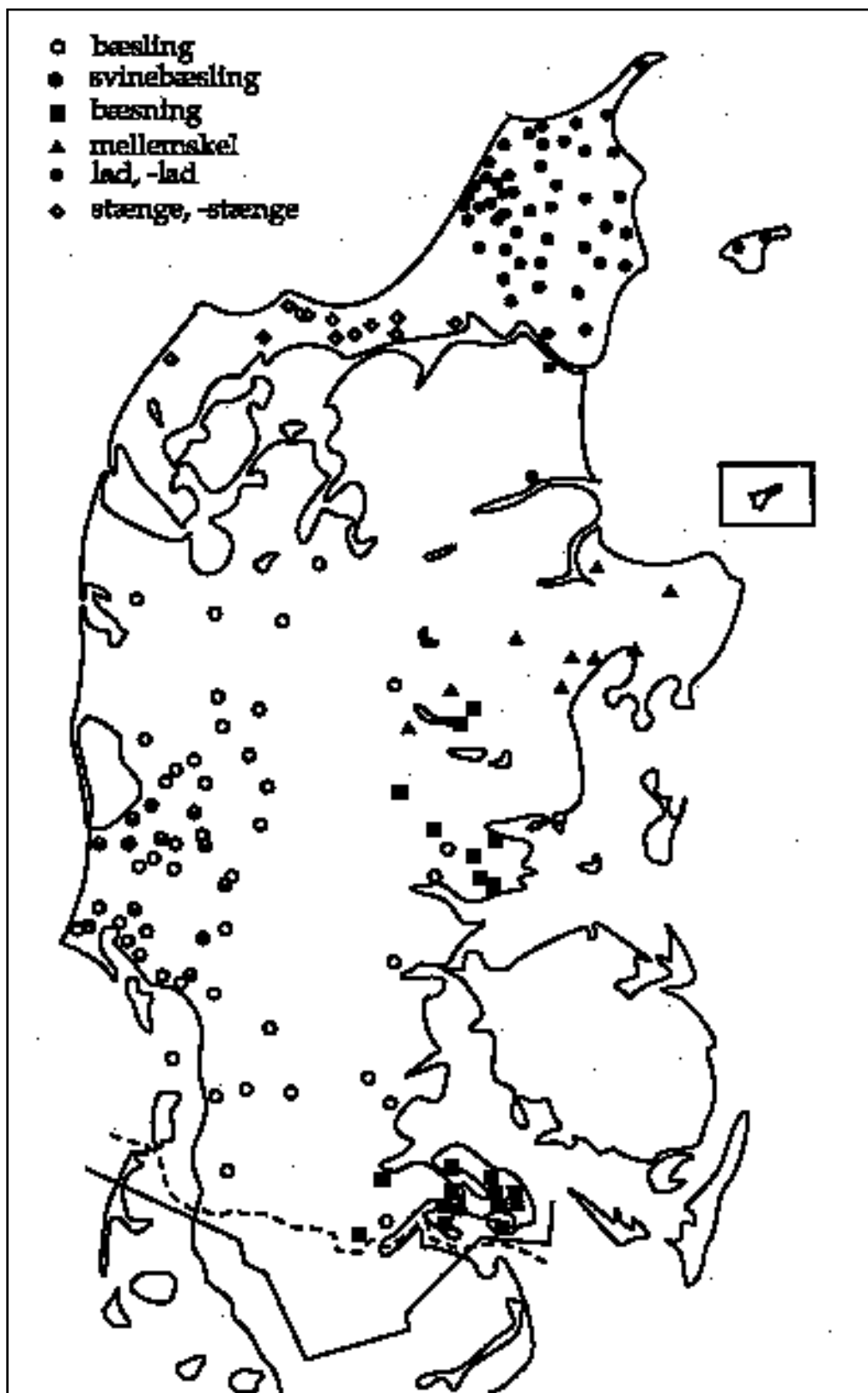

Fig. 6.

Kort over nogle egsbestemte synonymer til ovennævnte *balk*. Sådan ser kortet ud, når redaktørerne får det. Læseren vil muligvis undre sig over de tomme områder på kortet. Det skyldes ikke, at vi mangler oplysninger fra de pågældende egne, men at de stedlige meddelere mest har opgivet betegnelser, som i forvejen er kendt fra rigsmålet (og som iøvrigt også træffes i områderne med signaturer, jf. fx *skillerum* i fig. 1).

skulle tyde især *mine* kragetæer; og *jeg* er under alle omstændigheder glad for at være undsluppet stempelsværten!

Kortredaktion. På skærmen ses forarbejdet til fig. 5, før kortet udskrives på laser-skriveren. I baggrunden en del af kartoteket, der indeholder seddelsamlingen til Jysk Ordbog. Ved skærmen: Suzanne Dohm Pedersen.

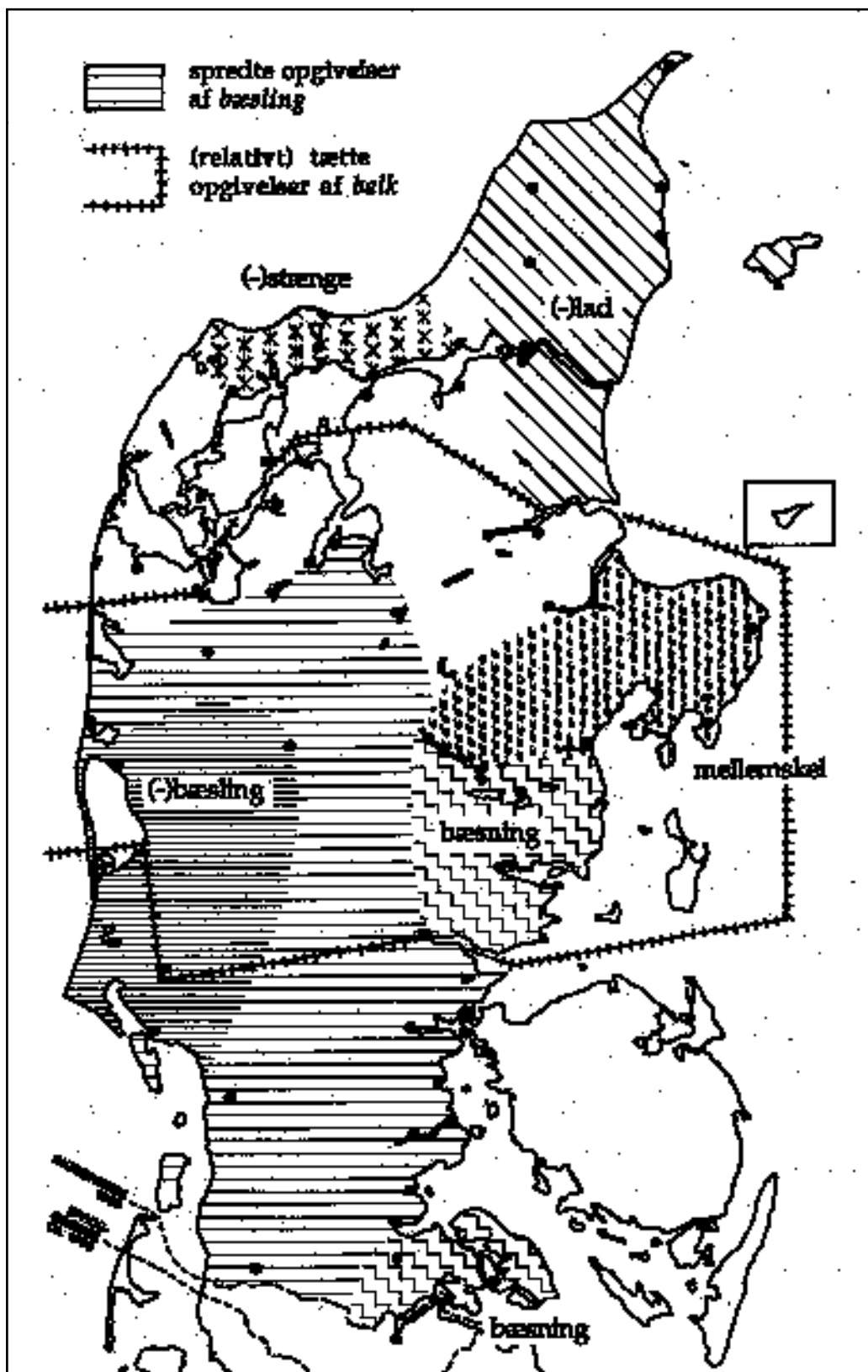

Fig. 7

På grundlag af fig. 5 og 6 kan redaktørerne nu, til brug i Jysk Ordbog, fremstille ovenstående kort med skraveringer og kamstreger, som viser fordelingen af typiske dialektglosser for 'skillerum etc. mellem svinebåse'. Der er her ikke taget højde for suppleringer el. berigtigelser i Jysk Ordbogs seddelmateriale.

ALSISK ORDSAMLING

UDGIVET AF
ALSINGERGILDET

Titelbladet til Alsisk Ordsamling. Vignetten er ligesom de øvrige i bogen tegnet af Randi Clausen. Ordsamlingen er den 12. udgivelse i serien Alsingergildets Skrifter.

Marie Bjerrum:

Det alsiske *essel* og Alsisk Ordsamling

Alsisk Ordsamling (udg. af Alsingergildet) 1988 er en fortræffelig samling af gamle alsiske ord og udtryk med mange fine "hørte" eksempler på brugen af ordene. Set med en sundevedbos øjne mangler der i en del tilfælde angivelse af musikalsk accent 2, og i enkelte tilfælde er der vistnok angivet forkert accent. Men dette spiller en mindre rolle; ordene og sætningerne er der, og de er gode.

Som sundevedbo nikker man genkendende til de allerfleste, selv om der selvfølgelig også er mange specielt alsiske ord; men når man som jeg har en sundevedsk dialekttradition, der via min far og min faster går tilbage til tiden før 1900, er der forbavsende mange af de ved første øjekast tilsyneladende særligt alsiske ord, der dukker op i erindringen som også tilhørende sproget i min barndom i den østlige del af Felsted sogn.

Størstedelen af ordene i Alsisk Ordsamling taler som gode gamle danske ord for sig selv, men i enkelte tilfælde er det angivet, hvor ordene stammer fra (fremmedord, tyske låneord fra ældre og nyere tid, gamle danske ord som ikke mere findes i rigsdansk osv.). Der er imidlertid én af ordforklaringerne som der vist må sættes et spørgsmålstegn ved. Det drejer sig om oprindelsen til ordet *essel* 'vældig, forfærdelig', intetkøn *esselt*; flertal *essel* (med musikalsk accent 2) er ikke anført i artiklen *essel*, men findes i nogle af ordsamlingens eksempler (fx. under *fart*, *kast*, *åreknude*).

Det angives, med Feilbergs jyske ordbog som kilde, at ordet *essel* er det samme som det angelske og mellemslesvigske *elst*, og det anføres, at *elst* måske hører sammen med engelsk *elfish* af *elf* 'alf'. Denne forklaring har Feilberg fra ordsamlingen i E. Hagerups bog *Om det danske Sprog i Angel* (1854, 2.udg. ved K.J. Lyngby 1867). Udtalen i Angel er ifølge Hagerup *ellst* (med kort *e*); ifølge Feilberg udtales ordet *elst* eller *ælst*, og Feilberg anfører, at ordet er almindeligt brugt i Mellemslesvig om hvad der er

uhyggeligt at høre og se, om ubehageligt vejr, slem røg eller lugt. Hagerup anfører fra Angel betydningen “led, afskyelig, rædsom at høre eller se, også om et slemt Vejr, om ubehagelig Røg eller Lugt”, og han giver eksemplerne: *Det var dog elst! Det var rent elst!*. Svend Grundtvig har (i Gamle danske Minder III s. 218) fra Angel ordsproget *De er ælst får æ öjn væn dær æ ield i æ skæg* (= det er slemt for øjnene, når der er ild i skægget). Ordet *elst* er også optegnet fra Angel af Kappel i hans angelske ordsamling (i betydningen ‘skrækeligt, afskyeligt, slemt, modbydeligt’); og det er fra den danske dialekt i Angel indlånt i angler-plattysk, hvor det er almindeligt brugt i betydningen ‘hässlich, widerlich, unangenehm’, fx *dat is rein elst* ‘sehr unangenehm’; *dat is ja elst un denken an* ‘greulich anzudenken’; *dat is hiit en elste Werrer* ‘hässliches Wetter’; *dat is wat Elstes* ‘eine eklige Sache’ (jf. Mensings ordbog under *elst*).

Udtalen i angler-plattysk er *elst* ifølge Mensing, altså med *e*, ikke *æ*. Det afspejler givetvis en udtale med *e* i den danske dialekt og ikke en udtale med *æ*. Dermed er sammenkædningen med *elf*- usandsynlig. Ordets oprindelse skal snarere søges i et ord med *i*-, hvad Valdemar Bennike da også har gjort i en kommentar til Svend Grundtvigs ordsprog, hvor han tolker ordet *ælst* som *ildest*. Det er dog næppe rigtigt, fordi *ildest* er et tostavelsesord; men det er nærliggende at tænke på tillægsordet *il(d)sk*, i intetkøn *il(d)skt*, udviklet til *elst* (med svind af *k*, ligesom i Angel *friskt* bliver til *frist*, udtalt *frest*). Ifølge Ordbog over det danske Sprog er *ildsk* afledning af et tillægsord *ild*, som i norske dialekter findes i betydningen ‘ond, slem, slet’, ... ‘mod-bydelig, ubehagelig, besværlig’ (ifølge Ivar Aasens norske ordbog under *ill*); i ældre dansk har ordet betydningen ‘meget skadelig, slem’, når det bruges om ting og forhold, fx i ordsproget *Ilt er det for rakke* (= hund) *at lege med bjørnehvalpe*. Med antagelse af en afledning *ilsk* i samme betydning som det norske *ill* foreligger der en lydligt og betydningsmæssigt set tilstrækkelig forklaring på det angelske *elst*, nemlig som en intetkønsform af dette ord. Efter de foreliggende eksempler på anvendelsen ser det ud til, at ordet kun bruges i forbindelsen *det er elst*. I angler-plattysk kan *elst* bruges både som tillægsord (*en elste Werrer*) og som et navneord (*wat Elstes*), men det er sikkert en sekundær anvendelse af det oprindeligt danske ord, der som Hagerup bemærker næppe høres uden i intetkøn.

Feilbergs oplysning i ordbogen om, at *elst* (i denne form) skulle være almindeligt i Mellemslesvig, tvivler jeg på rigtigheden af, for i en ordsamling fra Valsbøl sogn (trykt 1863 i Slesvigske Provindsialefterretninger, Ny Række IV) anfører han side 493 et ord *ælsk* med den betydning, som *elst* har i Angel, og han gør udtrykkelig opmærksom på, at han aldrig har hørt

den angelske form med *-t* “her i Vesten” (Valsbøl i Mellemslesvig ligger vest for Angel); hvis ordet er almindeligt i Mellemslesvig, må det altså være i formen *ælsk*. Feilberg anfører desværre ingen eksempler på brugen af ordet, men *ælsk* (udviklet af *ilsk*) kan i Mellemslesvig godt være intetkønsformen, idet der her ikke tilføjes *-t* i intetkøn til tillægsord på *-sk* (*frisk*, *rask* og lign. ord). En meddeler fra Bov sogn lige nord for grænsen har i 1936 oplyst, at man der kan bruge *ælsk* “om kød der har fået en tanke og derfor ikke smager godt”; ordet er her snarest anvendt om en grim smag, og det ligger jo ikke så langt fra betydningen ‘slem lugt’, som Feilberg anfører. En anden meddeler fra Bov sogn oplyser i 1936, at han kender *elst* i forbindelser som *det var ælst*, *noget ælst noget*; men han ville ikke selv bruge det; det må være det angler-plattyske *elst*, der spøger her.

Påstanden, som Feilberg fremsætter i artiklen, om at *elst* i Sundeved har formen *esselt* (udtalt *esælt*), kan ikke være rigtig; dette *esselt* må være det samme som det ord *æslet* (udtalt *æsælt*), som han anfører fra Nordslesvig i forbindelsen *de æ så æsælt* ‘forskrækkelig’ (fra Gram sogn). I tillægsbindet har Feilberg ordet fra Als under opslagsformen *essel* adj. med følgende eksempler: *et æsælt væ·æ* = et stygt vej; *det er [æsælt] galt*; *en [æsælt] smuk pige*. Der anføres ikke nogen betydning af *esselt* i de sidste to udtryk, men ordet må her have forstærkende funktion i forhold til tillægsordene og betyde ‘meget, overordentlig’. I Alsingergildets ordsamling nævnes foruden formen *essel*, udtalt med *e*, en form *issel*, hvor *i* kan være skriveform for udtalens *e*. Eksemplerne på ordets brug er mange og varierede, hvis man medtager alle de mindst 40 forekomster i Alsisk Ordsamlings eksempel-materiale under andre opslagsord: *essel* kan bruges som foranstillet tillægsord, fx. *en essel skvalder* (= en forfærdelig skvalder), *et esselt mas* (= et værre mas), *hon ʰho nåwe ʰessel ʰåjeknurre* (= nogle slemme åreknuder); og det kan i intetkønsformen *esselt* bruges som forstærkende biord foran et tillægsord, fx. *di ho ʰesselt mænne ʰpæ·ng* (= de har forfærdelig mange penge). Begge anvendelser svarer til brugen af ordet i Feilbergs eksempler fra Als, og i sådanne forbindelser kan det angelske *elst* ikke bruges. Ordet *essel* kan på Als desuden bruges i intetkøn i forbindelsen *det er esselt*, men kun efterfulgt af en sætning indledt med *som*, fx *de æ ʰesselt som di ʰkånd* (= det er vældigt, som de kan), *de æ ʰesselt som hand ʰoldti fa·r ʰo·* (= det er voldsomt som han altid farer på).

Ud fra eksemplerne på brugen af *essel* som foranstillet tillægsord ser det ud til, at ordet, ud over et betydningsindhold af ‘noget overordentligt, noget vældigt’, også har forstærkende betydning; foran negativt ladede ord forstærker *essel* det negative, foran positivt ladede ord det positive, fx. *en essel trade* (= et forfærdeligt ælte, om dårligt føre), *et esselt rog* (= et værre

snefog), *nogle esle kast* (= nogle slemme vindstød), *en essel glaning* (= et forfærdelig glat føre), *et esselt kor* (= et værre selskab), *et esselt nummer* (= en værre én), *en essel bommerusse* (om en meget tyk kvinde). Af forbindelser med positivt ladede ord findes fx *et esselt jern* (om en dygtig person), *en essel høge* (= stor fornøjelse), *et esselt hjælp* (om god hjælp, en lettelse). Det er mest i forbindelse med negativt ladede ord, at *essel* forekommer, og hvis der i det tilknyttede ord (eller i den sammenhæng, hvori det pågældende ord forekommer) ikke ligger noget specielt negativt eller positivt, har *essel* negativ betydning, fx *det er en essel verden vi lever i* (= en forfærdelig verden).

Ordet *essel* minder i sin anvendelse og betydning om det sønderjyske *fej*, som på Als (foruden i andre betydninger) findes i sammenhænge, hvor der ofte også kunne have stået *essel*; men *essel* er stærkere – negativt eller positivt – end *fej*. Til sammenligning med de ovenfor nævnte eksempler med *essel* kan anføres følgende fra Alsisk Ordsamling med *fej*: *de lavede et fejt slå-ned* (= et værre spektakel), *et fejt kludder-mudder* (= noget værre kludder), *en fej dåt* (om en god gerning), *det er fejt som de lakker dem til* (= det er forfærdeligt som de rakker ned på dem).

Brugen og betydningen af *essel* er altså temmelig forskellig fra brugen og betydningen af det angelske *elst*; dette, i forbindelse med at det er vanskeligt at forklare, hvordan *elst* kan blive til *essel(t)*, taler for, at der er tale om to forskellige ord, og spørgsmålet er så: hvad er oprindelsen til *essel*? Det er fristende at antage, at det er udviklet af et ord *es(e)lig*, en sideform til det *æslig* 'uværdig, skammelig', som Kalkar i sin ordbog har fra reformationstiden, og som sandsynligvis er et nedertysk låneord *eselik* afledt af *æsel* (nedertysk *esel*). Med hensyn til udtalen med *e-* (*esəl*) ved siden af Feilbergs alsiske udtale med *æ-*, er der en parallel i udsagnsordet *æslē* 'arbejde hårdt, slide i det' (jf. Feilberg under *asle*), som i Hostrup sogn lige nord for den dansk-tyske grænse udtales dels *esəl*, dels *æsəl*, og som bl.a. i Løjt sogn har udtalen *esəl*. Og med hensyn til formen *essel* i stedet for *esle*, udviklet af *es(e)lig*, er der paralleller i sønderjysk, fx. *skrøffel* ved siden af *skrøfle* 'skrøbelig', *sprøggel* i stedet for *sprøggele* (nedertysk *spröckelig*), i alsisk også *ˈnæːl* i stedet for *ˈnæːle* 'nederlig', *ˈåwːl* i stedet for *ˈåwle* 'overlig'. En betydningsudvikling fra 'æselagtig, uværdig, skammelig' til 'forfærdelig, vældig' (som forstærkende ord) svarer til samme udvikling ved ord som *farlig*, *forfærdelig*, *frygtelig* og lign. i dansk, og ord som *bannig*, *dull*, *grässig* og lign. i nedertysk.

Konklusionen er, at mens det angelske *elst* og det mellemslesvigske *ælsk* sandsynligvis går tilbage til et *ilsk*, er det alsiske *essel* (*æssel*) nok udviklet af et *es(e)lig*, *æs(e)lig*. De to ord *elst* og *essel* har altså oprindelig

ikke noget med hinanden at gøre, men *essel* kan i visse sammenhænge have en lignende negativ betydning som den, *elst* har i dansk og plattysk i Angel og *ælsk* i Mellemslesvig; deraf Feilbergs sammenføring af de to ord. Det i senere tid typisk alsiske ord *essel* har oprindeligt haft en større udbredelse; Feilberg har det som anført ovenfor fra Sundeved og Gram, og i yngre optegnelser (i Jysk Ordbogs samlinger) kendes det fra Sundeved med Broager og Felsted, og der er enkelte spredte vestligere og nordligere belæg (fra Bov, Bjolderup, Ensted, Hellevad, Løjt, samt fra Lintrup og Nustrup i Haderslev amt). Der er dog flere meddelere fra Sundeved, der gør opmærksom på, at ordet er specielt alsisk, og det er i hvert fald i alsisk, at ordet blomstrer; her kan man have en *esselt lækker mødding* (= en mødding som er fint i orden), og en stille opfordring til at tage den med ro kan lyde: *du figer da esselt!* (= skynder dig forfærdeligt). De to sidste eksempler er ikke fra Alsisk Ordsamling, men fra Jysk Ordbogs samlinger, hvor man også kan finde fx følgende: *han har en essel* (= vældig) *ro på sig*; *det har han et esselt smid på* (= et vældigt tag på); *det var da en essel* (= voldsom) *torden*; *han havde et esselt bøvl med at få sin plov til at gå ret*; *rugen den var jo nu så esselt gelegen* (= tilbøjelig) *til det* (dvs. til at spire i skokkene på marken i fugtigt vejr); *det er esselt* (= virkelig beundringsværdigt) *som den karl kan prædike*; eller følgende lille historie: *Niæ i Pæ Jøssens ophold leghe e potete op o e lovt. Di legher så læng, te di blyve kvasråen. O så drøbbe de niæ i e pissel. – De gø it nove, seje e månd, få e griss sga ha dem evegge. – Men de æ da hadde esselt evegge da, seje e kuen.* (= Nede i Peter Jørgensens aftægtsbolig ligger kartoflerne oppe på loftet. De ligger så længe, at de bliver kvasrådne. Og så drypper det ned i pisselen. – Det gør ikke noget, siger manden, for grisene skal have dem alligevel. – Men det er da hartad esselt (= temmelig forfærdeligt) alligevel, siger konen).

Ja, så meget kom der ud af forsøget på at finde ud af, hvad det alsiske *essel* er for et ord, og Alsisk Ordsamling kunne inspirere til mange andre afhandlinger, fx. om specielt alsiske ord, om oprindelsen til ord som ser gådefulde ud, om tyske låneord fra udlændighedstiden (1864-1920), som siden er forsvundet (et fænomen som jeg også kender fra de ældres sprog i Felsted), om specielt alsiske ordbetydninger m.m. Alsisk Ordsamling er en lille guldgrube at grave i, og i eksemplerne gemmer der sig et ekstra ordmateriale, fx. *hungerføde* (under *nøjes*), *kærnerstav* (under *trolde-k.*), *skrede* (under *æbleskrede*), foruden de mange almindelige ord. Der er prisværdigt få trykfejl i bogen i betragtning af den vanskelige sats. – Og det er en smuk bog med de mange yndige vignetter.

Kilder

Alsisk Ordsamling. Udg. af Alsingergildet (1988).

Feilberg, H.F.: *Ordbog over jyske Almuesmål I–IV* (1886-1914).

Feilberg, H.F.: *Ordsamling fra Valsbøl*. Slesvigske Provindsialefterretninger Ny Række III (1863) s. 484-494.

Hagerup, E.: *Det danske Sprog i Angel* (1854). 2. forøgede udg. ved K.J. Lyngby (1876).

Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog I–V* (1881-1918).

Kappel, J.J.: *Manuskript med ord fra Angel* (kopi i Institut for dansk Dialektforskning, Københavns Universitet).

Mensing, Otto: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch I–V* (1927-35).

Ottsen, M.B.: *Hostrup-dansk II*. Ordbog. Udg. af Ella Jensen og Magda Nyberg, I–IV (1963-69).

- ene:** *en* ʀænnə ʃjen (en enkelt); *et* ʀænnə ʃpa (et enkelt par); *hand* ʃkam fār-es ʃjænnə (ene og alene af den grund; af “for des“, hvor “des“ er en gammel ejefaldsform af “det“). (af gammeldansk enigh = eneste, den moderne betydning af enig stammer fra tysk).
- eneste:** ʃjænnest.
- enig:** *de æ di* ʃjænnə eller ʃjæns ʃom.
- enlig:** ʃjæn·le.
- ens:** *jæns* (ens, enig); *de blöw vi* ʃhaste ʃjæns om (det blev vi hurtigt enige om. Himmark); *de* ʃly· ʃjæns (lyder ens).
- erre:** *hand ærre ham* ʃop (opirrer, turrer); *dæ ska* ʃit·möj ʃte få o ærre ham ʃop.
- erre:** *en* ʃærre (knibe); *sekken* ʃærre æ va ʃi (Himmark).
- essel:** *essel, esseldt, issel* (Kegnæs) (“vældig”, “forfærdelig”); *et* ʃesseldt ʃma·s; *et* ʃesseldt ʃjælp; *di* ʃho ʃesseldt ʃmånne ʃpæ·ng (de havde forfærdelig mange penge); *de æ* ʃesseldt som di ʃkånd (det er vældigt, som de kan; i Mellemslesvig hedder det *elst*; måske hører det sammen med engelsk *elfish*, af elf, alf).
- estimeret:** æste ʃme·æ (anset).
- evner:** *et* ʃöwne (plovhammel. Himmark).

Del af side 49 i *Alsisk Ordsamling*, hvor *essel* ses behandlet. Cand.mag. Gunhild Nielsen, der er “bisidder” i Alsingergildet, står for ordsamlingens redaktion, ligesom hun har udarbejdet den letlæselige og fyldestgørende lydskrift.

Inge Lise Pedersen:

Usnuttelig og usøs

– med en fynbo på opdagerfærd i det jyske

Når fynboer er i drillehjørnet kan de finde på at sige “Nu skal du ikke være *usnuttelig*”, eller beskrive en anden person som *usøs* – i sikker forvisning om at næsten kun ældre fynboer forstår meningen med disse ord.

Når de er svære at gennemskue skyldes det at der ikke er noget *snuttelig* eller *søs(k)* på fynsk. De fleste danske ord med forstavelsen *u-* er jo ellers dannet ved at sætte *u-*et foran et velkendt ord og på den måde benægte dette. Men nogen driller lidt. Det kan skyldes at det ubenægtede ord ikke (længere) er almindeligt, det gælder fx. *handeligt*, som jeg aldrig har truffet uden for ordbøger, mens *uhandeligt* godt kan høres en gang imellem. Der kan også være sket det, at formerne er blevet lidt forskellige: det *blu* der indgår i *ublu* er en sjællandsk form af *bly*. Rigsmålet har lagt sig fast på to forskellige vokaler, så det hedder en bly pige, men en ublu pris (betydningen er der også sket noget med!). I andre tilfælde er dannelsen med *u-* sket udenlands, og så kan det være lidt tilfældigt om vi har lånt både det positive og det negative ord ind i dansk: Vi har fx. *uhyre*, der har samme rod som middelnedertysk *hure* (= behagelig, mild), men vi har ikke noget *hyre* med denne betydning. Vi har *ukrudt*, som vi ikke forbinder med *krudt*, men det er skam samme ord: *krud(t)* betyder ‘urt, plante’ (og den betydning er bevaret i nogle jyske dialekter), dernæst ‘krydderplante, krydderi’, og (bøsse)krudt har angiveligt fået sit navn fordi det ligner formalet krydderi.

Da jeg for et par år siden kom til at fundere over de drilske fynske ord *usnuttelig* og *usøs*, gik jeg derfor ud fra at de manglende ord kunne findes, hvis jeg gik bagud i historien, eller vestpå til jyske dialekter, for fynboerne har jo altid haft svært ved at bestemme sig for om de nu var øboer eller vstdanskere, og denne vankelmodighed afspejler sig også i ordforrådet. Det blev en lang og kroget vandring – og det følgende er hvad jeg stødte på undervejs.

1. USNUTTELIG

Usnuttelig er det mest almindelige af ordene, og det har samtidig flest former og den største geografiske udbredelse. På Sejerø og Stevns hed det *usnottelig*, i Sydsjælland og den nordlige del af Fyn *usnuttelig*, på Sydfyn og øerne syd for Fyn samt på Møn og Vestlolland finder vi *usnøttelig*, mens det på Lolland iøvrigt og på Falster tidligere hed *usnøtig* (lidt yngre siger *usnødig*). De forskellige former med *ø* hører således hjemme i den sydlige del af ømålsområdet. På Sydøerne (dvs. Lolland, Falster, Møn) ligger trykket ofte på *u-*, mens forstavelsen er trykløs på Fyn med omgivende øer. Og Feilberg og Bornholmsk Ordbog kender slet ikke ordet.

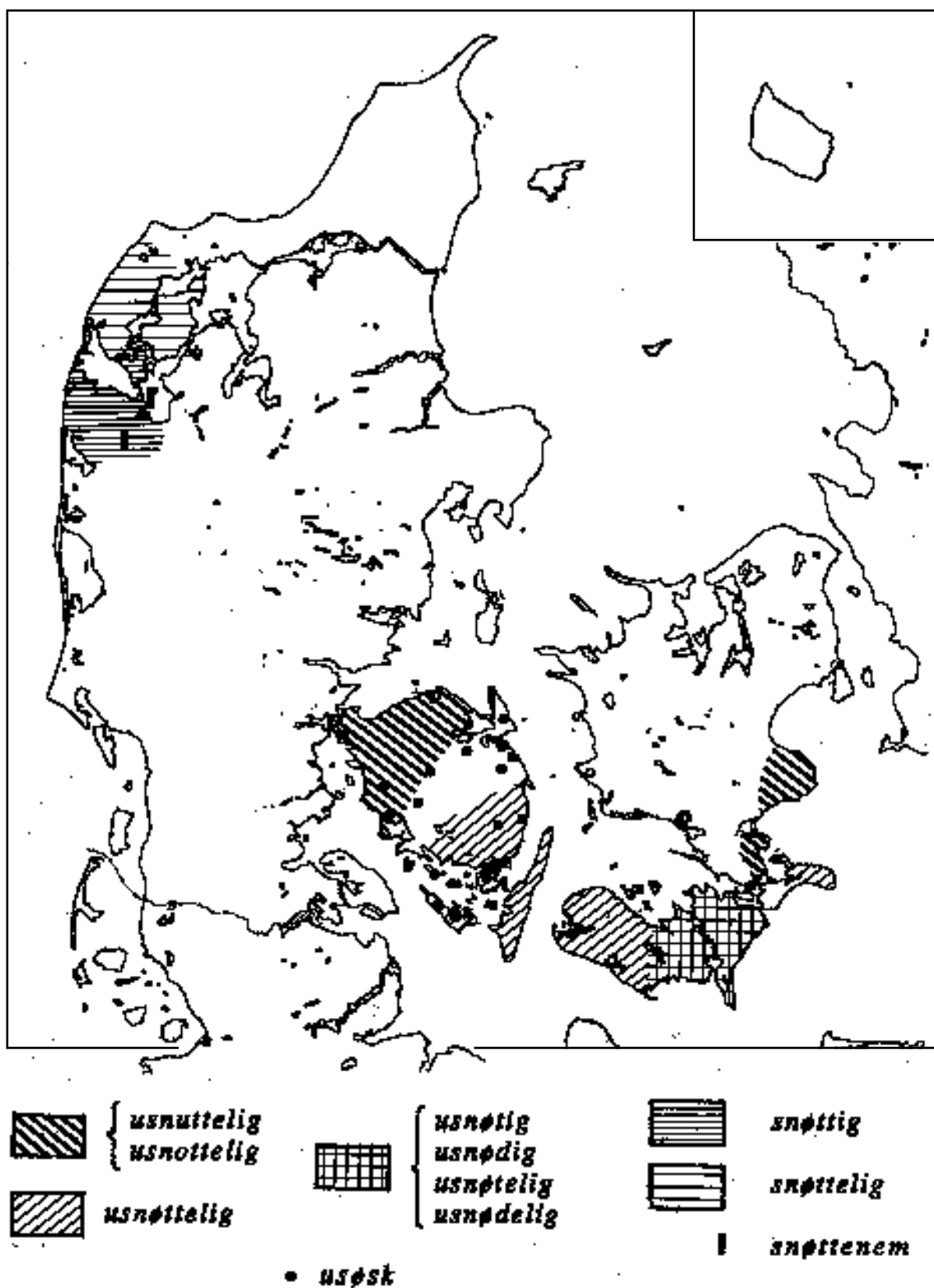
Hvad er det så jyder ikke har brug for at betegne?

Betydningen varierer lige så meget som formerne, men ordet bruges dog især om en person der – med Rasmus Rasks ord – er “ubehøvlet, plump, især i at få mad og da rive det bedste til sig”. I det gamle bondesamfund var mådehold en dyd: man skulle være menagerlig, kunne holde måde, også når man satte sig til bords. At blive kaldt *usnuttelig* var ikke nogen ros, og mange af eksemplerne er formaninger til børn og unge mennesker om ikke at være usnuttelige når de kommer ud til fremmede som tjenestefolk eller på besøg. Det var usnutteligt at dyppe begge sider af brødet i fedtet på panden, og at spise pålægsmad til brasekartofler med flæskestykker. Man var usnuttelig hvis man udsøgte sig de lækreste stykker på fadet, men også hvis man spiste grimt. De usnuttelige overholdt altså ikke de almindelige regler for hvordan man opførte sig ved et måltid. Derfra er der ikke langt til betydningen ‘uopdragen, ubehøvlet’, som er kendt på Møn og Lolland-Falster, eller ‘hensynsløs’, som det ofte oversættes på Stevns. Der er også eksempler på at det kan bruges om en person der sjusker når han skal bære en favnfuld hø ind (Østfyn), og det kan betyde ‘uordentlig’ i almindelighed (Sydsjælland).

Fra Møn opgives betydningen ‘uformelig’ eller ‘besværlig’, svarende til at en enkelt nordfynbo siger at det bruges om en person eller en ting der er umulig at have med at gøre. Og endelig kan man på Lolland-Falster og Sydfyn bruge det rent forstærkende: det kan være en usnøttelig hede, en mand kan have usnøttelig mange penge.

Ordet har holdt sig længst i det fynske område, og både form og indhold er stabilt der, mens det på Sjælland kun findes i gamle optegnelser og fra de sprogligt mest konservative egne, og på Sydøerne virker det som om det er blevet lidt afsporet: det optegnes i ret forskellige former og med flere betydninger. Der kan ikke konstateres noget entydigt forhold mellem form og betydning.

Udbredelsen af ordene *usnuttelig*, *snøttig*, *usøsk(k)* mv. Kortet er tegnet på grundlag af to søsterinstitutters samlinger: Institut for Dansk Dialektforskning (Københavns universitet) og Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning (Aarhus Universitet).

Hvad siger sproghistorien?

Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog har hele 4 opslagsord der ser ud til at have med sagen at gøre:

1. *usnottelig* biord, = uforsigtig (fra Moths ordbog).
2. *usnottelig* tillægsord, = uforsigtig (Moth).
3. *usnyttelig* tillægsord, = uren (Moth).
4. *usnøttig* tillægsord, do.

Ud fra Kalkars definitioner skulle man tro at der var tale om afledninger til to rodord: et *snot* med betydningen ‘forsigtig’, og et *snyt* med betydningen ‘ren’. Et *snot* eller *snoter* er velkendt i ældre nordisk og kan gengives med klog eller forsigtig, men man leder forgæves efter et *snyt* med betydningen ren. Det nærmeste man kan komme er tillægsformen *snyth*, af snyde (dvs. pudse næse) som kan findes hos Peder Låle: *then ær snarth snyth, ther næsæn ær affwe* (= den er snart snydt, som næsen er af). De tre første former stammer alle fra Matthias Moths aldrig trykte ordbog fra ca. 1700, og ser man efter i Moth-manuskriptet fremgår det at Moth oversætter *usnottelig* ved det latinske *imprudenter* (= uklogt), og *usnyttelig* ved *sordidus, inurbanus* (dvs. = snavset; uhøflig, uopdragen). Sammenholder man Moths former med dialekternes må man konstatere at hvis der har været to forskellige ord er de forlængst gledet sammen, idet *usnottelig*, *usnuttelig* og *usnøttelig* optræder med samme betydning.

Kan djævlle være både snøttige og usnøttige?

Den fjerde og sidste opslagsform *usnøttig* stammer fra Peder Palladius, Sjællands første biskop efter reformationen. I skriftet om hosedjævelen skriver han om “den utugtige og usnøttige djævel” (som gik i datidens modebukser der ikke overlod så meget til fantasien), hvor *usnøttig* er en oversættelse af det tyske *unsauber* (= uren) (Palladius IV:38).

Der kunne jo tænkes at være en forbindelse mellem den usnøttige djævel og nogle af de eksempler fra dialekterne hvor ordet oversættes ved ‘uordentlig, ulækker, med et ubehageligt udseende’, så jeg gik videre ad dette spor i Kalkars ordbog og i materialet til den Gammeldanske Ordbog. Hos Kalkar finder man (under opslagsordet *snot*) *snyttelig* og *snøttig*, begge i betydningen ‘fuld af snot’, og man finder et *snøde* (med tilhørende biord *snødelig*) der gengives med ‘ringe, ussel’, og endelig et *snødig* der oversættes ved ‘slet, ond’.

I Gammeldansk Ordbog finder man ingen eksempler på usnøttelighed, derimod et stort antal sedler på *snøde(lig)*, der gengives med ‘ond, uren’; fx. omtales “den snøte djævel” og “den snødige djævel”. Men hvordan går det til at djævelen kan være snøt eller snødig i slutningen af middelalderen og usnøttig i 1500-tallet? Det er så heldigt at vi har et paralleksempel i svensk: *snodher* betyder ‘ussel, ond’, og *afsnodher* ‘meget ussel, for ussel’. Det *u-* vi træffer i *usnøttig* er af samme rod som det svenske *af-*; det findes også i ældre vestnordisk i formen *of-*, og i nutidigt vestjysk i formen *å*: *ofstor* hhv. *å stor* betyder således ‘meget stor’. Den usnøttige djævel er derfor ikke det modsatte af den snøttige djævel, men angiver tværtimod at han er meget snøttig. Det er ikke særlig almindeligt i dansk med et sådant forstærkende *u-*, men *utal* og *utallige* nærmer sig, og fra dialekterne kan nævnes *uforfærdelig* = ganske forfærdelig (Ærø), *ulæsterlig* = læsterlig (fra Vejrum og Houlbjerg iflg. Feilberg), *ustyrtelig* (fx. en ustyrtelig bunke; fra Vestfyn, Lyø, Tåsinge, Ærø, Drejø og Lolland). Det er det samme fænomen vi træffer i *uhumsk* der ikke er det modsatte af *humsk* (= smudsig), men tværtimod betyder ‘overmåde humsk’, og på samme måde er et *utyske* stort set det samme som et *tyske* (eller som det oftest hedder: *tuske*).

Uhumsk og *utyske* er idag betydelig mere kendt end *humsk* og *tyske/tuske*, og på samme måde har det stærkere *usnøttig* fortrængt *snøttig*. Men det kan ikke være dette ord, der ligger bag de dialektale former og betydninger. Palladius klarer altså ikke sagerne for os.

De snøttige jyder

Det er ikke bare djævle, der kan være snøttige, jyder kan også. I Feilbergs ordbog finder vi ordet fra Mors, Thy og Agger, og Molbech har det fra Thyholm, alle steder i betydningen ‘håndsnild, fingernem’. Det er altså samme form som hos de senmiddelalderlige forfattere, men næppe samme ord. Dertil er betydningen for forskellig. Men hvad så?

Ja, så skriver man til Jysk Ordbog, som prompte kan oplyse, at de har mere materiale og flere former at byde på. Den mest almindelige form er *snøttig*, udtalt *snötte* (fra Thy, Mors, Vandfuld og Skodborg herreder), men i Hurup, Hvidbjerg, Thisted og på Mors kan det også hedde *snøttelig*, og fra Lemvig-Holstebroegnen og på Venø kan det hedde *snøttenem*. Alle tre former betyder de fleste steder ‘fingernem’, eller (som det hedder hos Schade i den tids sprog) ‘nævenyttig’. Fra Vejrum er der også noteret et *usnøttig* med betydningen ‘som har dårligt handelav’. Og den betydning er vi stødt på før, nemlig på Møn og i en enkelt optegnelse fra Nordfyn.

Men der er flere ligheder. Fra Ferring er oplyst at *snøttig* betyder ‘beleven, pæn’, og fra Thisted landsogn stammer ytringen “han er et svar snøtle” (= han ser uordentlig ud), og endelig skulle *snøttelig* i Hvidbjerg betyde ‘ubetydelig, hvad der ikke ser ud af ret meget’. – Det er snart ved at være lige så broget som på øerne.

Usnoter(lig) eller usnøde(lig)?

Vi kunne gå videre til norske og svenske dialekter og finde en hel stribe af beslægtede ord og lige så mange betydninger, men strengt taget bidrager vore nabosprog ikke med nye momenter i sagen; de bekræfter kun hvad vi allerede har fundet i danske dialekter. Vi har at gøre med et ordkompleks der både form- og betydningsmæssigt er filtret ind i hinanden. Også i norsk og svensk finder vi former med *o*, *u* og *ø* (og dertil et *usnideleg* i norsk), og der er den samme variation mellem *d*, *t*, og *tt* som ikke kan forklares ud fra to forskellige grundformer, der har resulteret i hver sin moderne form (som når *biuthæ* er blevet til *byde*, mens det indlånte *bytæ* er blevet til *bytte*).

Den forklaring der snarest byder sig til, når man har vendt og drejet alle disse betydninger og former, er at udgangspunktet for dem er det gamle *snot* eller *snoter*. En *snoter* (eller *snottig*, *snøttig*, *snøttelig*) mand er klog og velopdragen, han har begreb om tingene; derfra er der ikke langt til at have et godt håndelag, og modsat er en *usnøttig* mand en der er plump og mangler håndelag, og en *usnøttig* ting er vanskeligt håndterlig og uformelig. Men hele tiden rumsterer der et *usnødelig* i baggrunden, som også har en negativ betydning – i dette tilfælde ikke fordi det er en benægtelse af et positivt *snødelig*, men tværtimod fordi det er en forstærkelse af et grundord med negativ betydning, nemlig *snøde* der efterhånden har fået betydningen ‘moralsk ringe’.

Det er således to meget forskellige *u*-er der er på spil, og så er der endda et tredje vi må have med ind i billedet for at forstå at fynboerne har lagt sig fast på betydningen ‘uopdragen ved bordet, grådig’. Det hænger sammen med det andet ord jeg ville undersøge, *usøs(k)*.

2. USØS

Dette ord er tilsyneladende en ren fynsk specialitet. Det er optegnet over hele Fyn og på alle øerne syd for Fyn med undtagelse af Langeland, men kendes ellers ikke i danske dialekter. Formen kan variere mellem *usøs* og *usøsk*, på Vestfyn udtalt *usojs(k)*, på Østfyn *usyes(k)* – vist altid med tryk på sidsteleddet. Betydningen kan også variere en smule, men kernen i den

er dog altid ‘umættelig, grovædende’, hos nogle med en bibetydning i retning af *usnuttelig*, dvs. med betoning af at personen ikke alene spiser umådeligt meget, men gør det på en uopdragen måde.

I dette tilfælde er der ikke noget jysk *søs(k)* der kan medvirke til opklaringen, men det jyske spiller alligevel ind på afgørende måde. Vent blot og se. Det er også småt med former fra nabosprog denne gang, så vi går i stedet langsomt baglæns fra de fynske dialektformer til gammeldansk.

Der er en tendens til at de ældste af optegnelserne har formen *usøs*. Det gælder Rasmus Rask, og det gælder en optegnelse fra Åsum som hører til Molbechs kilder, dvs. fra begyndelsen af 1800-tallet. Åsum-optegneren skriver: “Gaasen har en usøs Tarm, dvs. umættelig”.

Dette udtryk genfinder vi i Peder Syvs ordsprogsudgave hvor der står: “hand har en gertarm, usøes tarm, kand aldrig blive fyldt”. *Usøes tarm* er altså en slags forklaring på eller oversættelse af *gertarm*. I en yderligere forklaring skriver Syv: “usøes hvor der intet søer eller forslaer”. Her dukker et ellers ukendt udsagnsord op, at *søe*. Videnskabernes Selskabs Ordbog anfører det som et nu forsvundet ord, og siger at *usøestarm* er dannet hertil, mens Kalkar er mere skeptisk og gør opmærksom på at Syvs udsagnsord muligvis er dannet ud fra det sammensatte ord, og ikke omvendt.

Da udsagnsordet *søe* ikke kendes andetsteds fra er der nok grund til at være lige så skeptisk som Kalkar og regne det for Peder Syvs eget værk. Men den anden halvdel af Syv-citatet kan måske føre os lidt længere. *Gertarmen* er nemlig en velkendt betegnelse på en del af tarmsystemet hos fjerkræ. Det er den del af tyndtarmen der sidder lige ved kroen, og som efter sigende altid er tom, derfor kan den kaldes *gertarmen* (= den begærlige tarm), eller den *usøs tarm* (= den umættelige tarm).

Og her kommer det jyske ind, for i Feilbergs ordbog finder man følgende under opslagsordet *usyst*: “æ *usyst tarm* (Sundeved) blindtarmen hos gæs og høns; ordet kan jeg ikke forklare, en indfødt Sundebo, som var dyrlæge, har opgivet det”.

Gertarmen, eller den *usøs tarm*, betegner altså en bestemt del af fjerkræets tarmsystem. Men begge betegnelserne kan også bruges overført om umættelige personer. I komedien *Karrig Nidding* står der således: “hun har ret lærdt at bruge sin tand, hun har en giærtarm i sin bug, som storcken oc giessen, den slæmme slug” (Ranch 1598:281). Udtrykket findes også hos Moth, og ovenfor så vi *usøestarm* brugt på samme måde hos Syv. Men hvis vi ikke tror på Syvs udsagnsord *søe*, hvad ligger der så bag det mystiske *usøs*? Formentlig navneordet *ugesøs* der egentlig er en længdeangivelse til *søs*, en sømil! *Ugesøs* er et fællesnordisk ord. I gammelnorsk hed det *vika sjovar*, i gammelsvensk *wikesiös*, og i 1400-tallets danske tek-

ster kan man træffe det skrevet *ugesløs*, *uggesløs*, *wxisløs*, *ugsøes* og lign. Det er faktisk ordet *uge* der indgår, men i en ældre betydning: et bytte eller skift. En *ugsøs* er så lang en strækning som man ror inden man skifter rorskarle, angiveligt ca. 4 km. Måske har trykket allerede i 1400-tallet ligget på sidsteledet, i hvert fald er førsteledet påfaldende ofte forkortet eller omdannet, og man regner jo traditionelt med at der finder flest reduktioner sted i trykssvage stavelser.

Men hvordan kommer man fra Østersøen, eller hvor de nu roede af sted, til fjerkræets tarmsystem? Forbindelsesleddet findes i middelnedertysk, hvor den samme form, *ein wekensees*, dels betyder 'en sømil', dels kan bruges om tyndtarmen (Diefenbach: = *intestinum tenue*). Ordet regnes for indlånt i nedertysk fra nordisk. Om det allerede på lånetidspunktet kunne have begge betydninger i nordisk, vides ikke; det er kun i betydningen sømil jeg har kunnet finde de nordiske ovenfor citerede former, og ordet kan findes med denne betydning i flere af præsteindberetningerne til Ole Worm i 1600-tallet såvel som i Anders Arrebos digt Hexaameron fra samme tid.

Det kunne således se ud til at det er nordtyskerne der står bag brugen af *ugsøs* om tyndtarmen. Men det kraftigt virkende billede – en tarm der er en sømil lang må jo være umættelig – har så bredt sig til de nærliggende danske områder. Det sundevedske *usyst* må forklares på den måde at *t*-et stammer fra begyndelseslyden i *tarm*; da hverken Feilberg eller meddeleeren fra Sundeved har kunnet gennemskue hvordan ordet var opbygget, har de heller ikke indset, at det var *t*-et der havde smittet af, så at sige.

Og således blev det enkeltstående sønderjyske belæg på ordet samtidig det der skabte forbindelsen mellem de mange fynske eksempler og de enkelte forekomster i ældre litteratur. Og de fynske eksempler kunne så støtte den enlige Sundeved-oplysning, hvis man ellers mener at Feilberg har støtte behov.

Vandringen er slut. Den har bragt håndsnilde jyder og ubeskedne fynboer sammen med slemme djævle, og grovædere er blevet forsynet med kilometerlange tarme. Og til læserens *To det passer wal?* kan jeg kun sige med min berømte landsmand: *Det er ganske vist!*

Georg Søndergaard:

Midde, Misse og Marie

– om højtidelige og uhøjtidelige personnavne

“Min mor hed *Louise*, men blev kaldt *Isse* i den snævre familie og af en del mennesker, som satte pris på hende og som min mor satte pris på. Bru- gen af dette navn var tegn på, at man hørte sammen, henholdsvis følte sig knyttet til hinanden. Det ville ikke være muligt, at man kom til at hedde *Isse* for alle. Og min mor accepterede bestemt ikke at blive kaldt *Isse* af alle og enhver. Jeg husker at hun en dag blev tiltalt med *Isse* af et men- neske, som min mor egentlig ikke havde noget imod, og de havde såmænd kendt hinanden fra barns ben. Men min mor blev lidt formel – og mod- parten forstod. Bagefter bemærkede min mor til mig, at det var sørgeligt, at visse medmennesker ikke har fornemmelse for, hvor langt de kan gå.”

Citatet viser en side af dagligsprogets navnebrug, som hidtil har været ret upåagtet i dansk navneforskning. Sådanne uofficielle, fortrolige navne- former kendes i de fleste sprogsamfund, og de bruges stort set på samme måde overalt. Når man ikke har beskæftiget sig meget med dem, skyldes det måske, at de sprogligt set er ret ligetil: de dannes ved forkortelser og lydlige ændringer af de officielle navne, sådan at der som regel – men ikke altid – er en klar forbindelse tilbage til det officielle navn. Hvad der er specielt for de forkortede navneformer – og interessant ved dem – er noget ikke-sprogligt: det præg af fortrolighed, intimitet og samhørighed, de bi- drager med i de situationer, hvor de bruges.

Eksemplet med *Isse* stammer fra Sønderjylland – den eneste egn her- hjemme, som har udviklet et helt system af uofficielle, kælenavnagtige fornævne – såkaldte hypokorismer – svarende til, hvad vi kender f.eks. fra nabolande som Tyskland og Sverige. Kristen Møller nævner et par eksem- pler s. 50 i bogen *Diminutiver i moderne dansk* (Kbh., 1943); og Anders Bjerrum giver en del eksempler s. 21-42 i *Danske Studier 1934*, men han gør også opmærksom på, at “vi foreløbig i alt for høj Grad mangler Kend- skab till de mundtlige Navneformer fra Sydslesvig og Holsten og delvis

også fra Danmark”. En udtømmende og tilfredsstillende analyse af de sønderjyske hypokorismer synes derfor ikke mulig i øjeblikket, og denne korte artikel har da også et mere begrænset sigte: at give en oversigt over de særlige uofficielle kortformer af sønderjyske fornavne.

Det er muligt for sønderjyderne at danne kortformer til næsten alle navne, selv om nogle er mere almindelige end andre. Jeg havde i 1976 lejlighed til – med velvillig assistance fra Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning – at foretage en lille undersøgelse af dem, idet jeg fik udsendt 300 spørgeskemaer til instituttets faste meddelerstab i Ringkøbing, Vejle, Ribe og Sønderjyllands amter. På grundlag af det indkomne materiale har jeg registreret 115 forskellige kortformer af ca. 60 forskellige fornavne – og det i et område, der har vist sig langt større end umiddelbart antaget. Jfr. oversigten på de følgende to sider.

Flere af meddelerne gør dog opmærksom på, at selv om de nok kender de pågældende former (*Kidde*, *Fidde*, *Kløj*) nord for Sønderjylland, så “peger de dog tydeligt mod” denne landsdel. Ellers er det almindelige indtryk at brugen af de sønderjyske former er i tilbagegang. Jeg citerer:

K.M.: “ ... her i huset kommer to små børn født i 70’erne; de hedder *Sofie* og *Nikolaj* og bliver kaldt således. Forældrene har direkt frabedt sig at de bliver kaldt *Fie* og *Kløj*...” – Om sine egne børn skriver samme K.M.: “Vi var meget opmærksomme på endelig ikke at give dem navne, der kunne dannes kortformer af.”

En anden meddeler, C.N.:

“ ... før i tiden havde mange den slags navne, men selv i Sønderjylland er noget sådan noget ved at forsvinde.”

Så hvis dette karakteristiske træk i sønderjysk navnetradition ikke skal opluges helt af den almindelige urbanisering, landbefolkningens tilpasning til byboernes sprog og livsstil, er det åbenbart på høje tid at det bliver registreret og beskrevet.

Går vi 50 år tilbage i tiden, kan vi skelne mellem to typer af kortformer, nemlig familiære former og alment brugte former. Til *Kathrine* kunne f.eks. dannes de familiære *Kati* og *Kata*; *Tinne* var derimod den almindeligt brugte kortform og *Trine* kunne endelig fungere på begge måder. Mange af de almindeligt brugte kortformer blev næsten opfattet som selvstændige navne; de kunne helt træde i stedet for de officielle navne. Som en meddeler beretter:

M.S.: “Havde man først fået et sådant navn, så hed man det til gengæld også for stort set hele sin omverden. Jeg fornemmer det faktisk som et tolt navneskifte.”

Mandsnavne

Navn	Antal kortformer total fordelt		Navn	Antal kortformer total fordelt	
Albert	12		Kurt	10	
Abbi		12	Kuddi		10
Andreas	207		Ludvig	52	
Dres		207	Ludde		52
Carl	172		Matthias	120	
Kalle		172	Ties		120
Christian	324		Nicolai	56	
Kidde		143	KIAj		56
Kasse		181	Niela	62	
Dominicus	16		Nille		62
Minkus		16	Peter	110	
Frøderik	80		Pa		110
Fidde		55	Poul	151	
Frøch		25	Polle		151
Hans Jørgen	27		Rudolf	65	
Sjønne		27	Rudi		65
Hans	167		Theodor	29	
Heise		119	Theo		29
Hasse		49	Thorkild	19	
Hanse		5	Totte		19
Harald	40		Valdemar	53	
Halle		39	Valle		53
Halli		1	Valli		53
Heinrich	74				90
Heine		74			23
Johannes	101				
Hannes		101			
Julius	82				
Julle		82			
Jørgen	170				
Jønne		101			
Jøge		42			
Jørchen		27			
Knud	29				
Nudde		29			

Tallene stammer fra spørgeskema-undersøgelsen omtalt s. 40. Oversigten fortsættes på næste side.

Kvindenavnene

Navn	Antal kortformer total fordelt		Navn	Antal kortformer total fordelt	
AmaNe	66		Margrethe	38	
Malli		39	Marga		33
Malle		26	Marie Christine	17	
Anne Marie	31		Mistin		17
Annej		31	Marie	549	
Augusta	149		Mia		125
Guste		139	Mie		45
Gusta		13	Miå		4
Cathrine Marie	44		Rie		8
Trinmaj	22		Midde		138
Kstrinmaj	22		Misse		162
Cathrine	388		Mi		75
Trinne		102	Mathilde	200	
Didde		52	Tilde		200
Trine		16	Mette Marie	26	
Tinne		186	Metmaj		26
Kata		16	Sofie	308	
Tine		7	Fiffi		18
Cecilie	148		Soffi		65
Sille		147	Fiå		37
Sillå		1	Fie		168
Christine	439		Christine		
Tidde		64	Tidde		64
Didde		122	Didde		122
Stinnå		96	Stinnå		96
Stinne		204	Stinne		204
Tinne, Dinne		13	Tinne, Dinne		13
Dorothea	274		Dorothea		
Dores		26	Dores		26
Tea		179	Tea		179
Dodde		50	Dodde		50
Dorte		14	Dorte		14
Doria		5	Doria		5
Emilie	1		Emilie		
Milla		1	Milla		1
Johanne	118		Johanne		
Hanna		61	Hanna		61
Hannå		65	Hannå		65
Hanna		2	Hanna		2

Tallene stammer fra spørgeskema-undersøgelsen omtalt s. 40. Oversigten er fortsat fra forrige side.

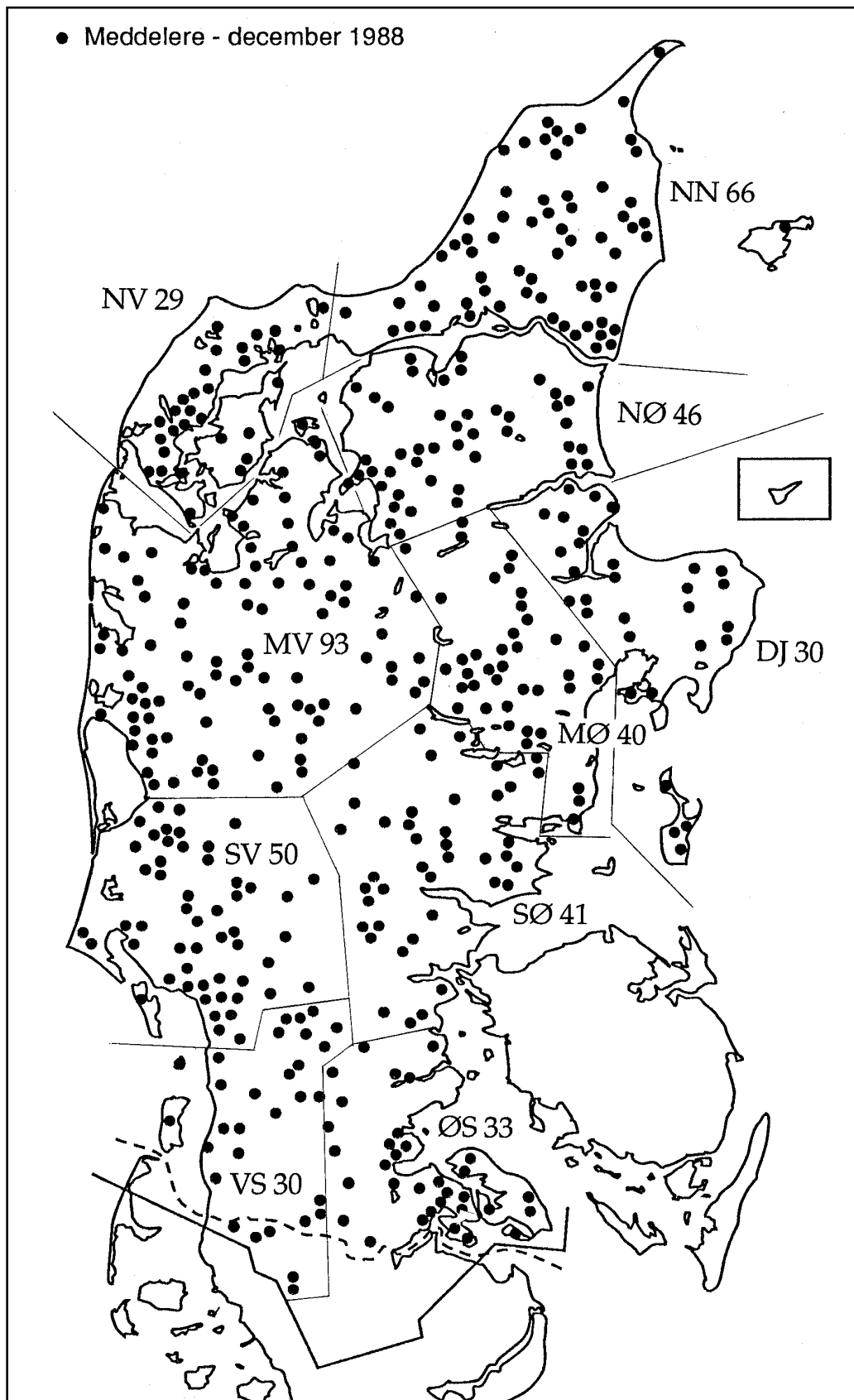
Dette er meget vigtigt og helt specifikt for sønderjydernes gamle brug af navne: de alment brugte kortformer anvendtes – når de blev anvendt – med næsten fuldstændig konsekvens. En meddeler, T.H., siger ligefrem:

“Tidligere blev man simpelthen ikke accepteret som sønderjyde, hvis man ikke selv brugte sådanne navne.”

Et meget vanskeligt spørgsmål er da: Hvornår blev de brugt? Og det generelle svar kan lyde: Når jævnaldrende og socialt ligestillede personer – vel at mærke “almindelige” mennesker – snakkede sammen i dagligdags situationer:

M.S.: “Det var ligesom umuligt, at folk der ikke opførte sig jævnt og ligetil, fik disse acceptnavne.” – Kortformerne kom til at fungere som tegn på, at man hørte til gruppen. – “De højborgerlige ville man aldrig give disse acceptnavne. Faktisk kan man sige, at de ikke var folkelige nok. Tanken om at fabrikant Mathias Hansen i Haderslev skulle blive omtalt som Ties Hansen er til at dø af grin over. Jeg vil ikke afvise, at en rig skulle kunne få et acceptnavn; men det beroede på at han opførte sig jævnt og gemytligt, kort sagt folkeligt.”

Lad mig til slut sige, at brugen af hypokorismer kun er en enkelt, om end påfaldende ejendommelighed ved sønderjysk personnavneskik. For den der er interesseret i personnavne, er Sønderjylland så absolut den mest spændende egn i Danmark.

Kort over Jysk Ordbogs p.t. 458 meddelere, fordelt på de geografiske områder, der er omtalt s. 4. Vore studentermedhjælpere Maren Mette Larsen og Lasse Høgfældt har produceret kortet på edb (stort set ved proceduren som beskrives s. 19).

INTERESSEREDE KAN VEDERLAGSFRIT
REKVIRERE ORD & SAG,
SÅ LÆNGE OPLAG HAVES.
HENVENDELSE TIL:
INSTITUT FOR JYSK SPROG-
OG KULTURFORSKNING
NIELS JUELS GADE 84, 8200 ÅRHUS N.
tlf. 8942 1913, e-mail: jyskl@hum.au.dk

